

Den tidlige kirkeorganisasjonen i Bergen bispedømme

FRODE IVERSEN† & JAN BRENDALSMO

In the article, we have examined the emergence of a public church organization in the diocese of Bergen in Norway 950–1250. We argue that three organizational levels of *county churches*, *quarter churches* and *eighth churches* were in place as early as the eleventh century.

Public local churches were established in collaboration with the *thing*. As early as the eleventh century, a third of the churches in western Norway were public. It makes a significant difference from the feudal societies on the continent and the British Isles. The proprietary church-system was dominant there until the Gregorian church reform spread from the second half of the 1000s. We find support to define six counties within the Bergen diocese. The church organization expanded in line with the secular division into counties, quarters and ship districts (associated with the eights). The oldest version of Bergen diocese, Selja diocese, was divided in the early twelfth century. New areas were added to the new units. The landscapes of Voss and Hardanger were added to the new diocese of Bergen 1160/70–1274 in the north, and Valdres and Hallingdal around 1170 to the diocese of Stavanger in the south. We find that the older large Selja diocese originally included the counties Sunnmøre, Romsdal and Nordmøre furthest north. These were later transferred to the diocese of Nidaros, probably around the time when the Norwegian church province was established in 1152/53. The remains of St. Sunniva, the patron saint of Western Norway, were moved from Selja to Bergen around 1170.

The high number of public churches, as we have shown in this article, suggests that there were other, more egalitarian social structures in Norway than elsewhere in Europe. Not least, the *thing* institution was an important driver for the development of the church organization, especially at the local level. Negotiations on the establishment of the Norwegian Church Province were at the forefront of developments in Europe. The negotiations went in the Church's favour and weakened private church owners' rights over their churches. This was perhaps possible because there was already a more than 150-year-old tradition for public churches in Norway.

Innledning

Det såkalte *egenkirkesystemet* står sentralt i diskusjonen om utviklingen av den tidlige kirken i Nord-Europa og England. Begrepet *Die Eigenkirche* ble lansert av den tyske kirkerettshistorikeren Ulrich Stutz i 1895, og beskriver en kirke bygd på privat grunn av en føydal herre. *Egenkirke* tilsvarer engelsk *proprietary church* (lat: *ecclesia propria*), og norrønt *hægendiskirkja/hægendakirkja*, som opptrer i tidlig kristenrettslovgivning i Norge. Den grunnleggende ideen har vært at *alle* engelske og kontinentale kirker på 1000-tallet var egenkirker. Historikeren Frank Barlow formulerte det slik: “All churches were Eigenkirchen [...] subject to some lord who expected to make a profit out of them” (Barlow 1979: 186–187; se også Lynch 1992: 126–130; Tellenbach 1993: 75–80; Wood 2006).

I denne artikkelen ser vi nærmere på dette med utgangspunkt i den rurale delen av Bergen bispedømme, der kildene ligger særlig godt til rette for å undersøke kirkeorganisasjonen på 1000-tallet.

I år 1600 var det 145 kirker i de rurale delene av bispedømmet.¹ Trettisju av disse var hovedkirker, de øvrige 108 var annekskirker i hovedkirkenes prestegjeld. I tillegg var omkring 46 kirker nedlagt i løpet av middelalderen (figur 1). Den rurale delen av Bergen bispedømme hadde dermed på det meste omkring 191 kirker. Var alle disse kirkene private, eller utviklet det seg alt tidlig en form for offentlig kirke?

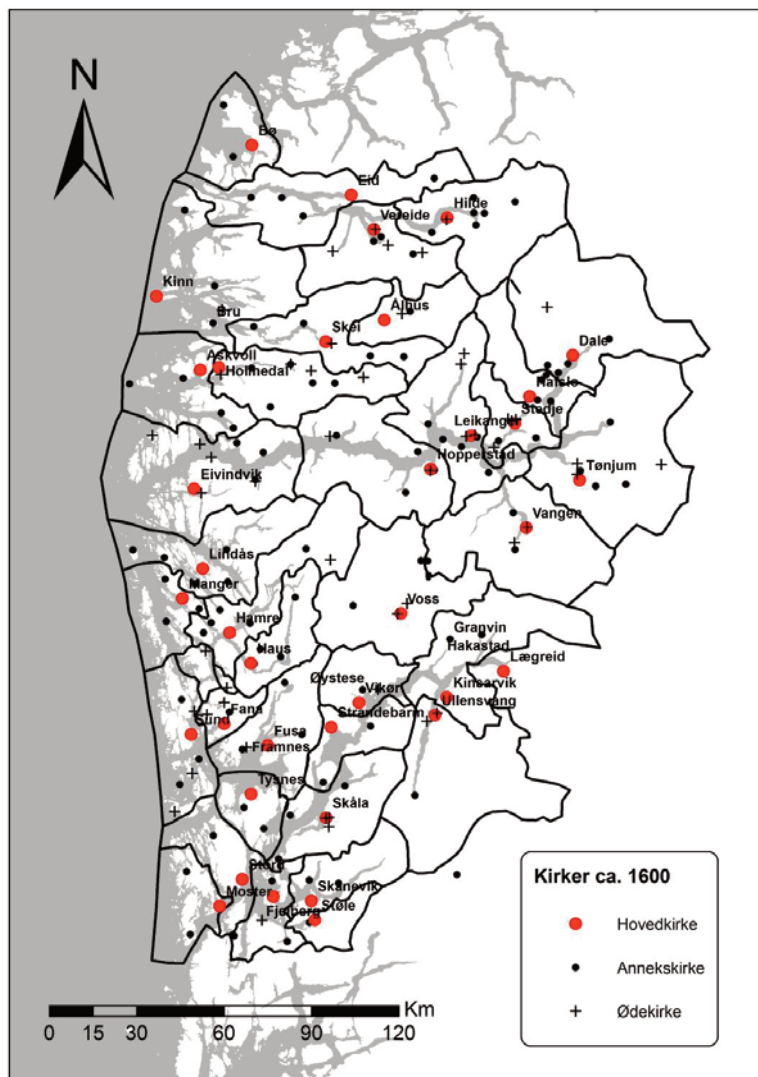
Vår tidsramme er fra ca. 950, da de første sikre tegnene til kristne menigheter dukker opp i området, og inntil ca. 1250, da det kirkelige administrative landskapet ble løsrivet fra eldre verdslige inndelinger og det oppsto et kirkelandskap med geografisk definerte prestegjeld og sogn med tidendeinntekt.

Vår hypotese er at det utviklet seg en offentlig kirke allerede på 1000-tallet, i et samspill mellom kongemakt og tinginstitusjonen. Kirkene ble knyttet til de verdslige inndelingene: fylker og fjerdinge, og trolig også åttinge. Åttingskirkene mener vi skal knyttes til de tidlige middelalderske skipreidene og tinglagene i undersøkelsesområdet.² Med *offentlig* mener vi ganske enkelt at kirkene var tilgjengelige for tinglyden i de ulike områdene. De private kirkene sto derimot til rådighet for elitens nettverk og bøndene som var avhengige av dem.

Dette henger sammen med spørsmålet om hvorvidt kongsbygde kirker på 900- og 1000-tallet skal betraktes som en del av *bona patrimonium* (kongens private eiendom), eller som *bona regalia* (kronens eiendom), et skille som er kjent i England,

¹ I tillegg var det 34 kirker i Bergen, inkludert kloster- og hospittalkirker, og fem kirker tilknyttet det gamle bispesetet på Selja. Fire av de sistnevnte er ikke medregnet i oversikten her.

² At den eldste kirkeorganisasjonen knyttet seg til de eldre verdslige inndelinger har vi vist i våre tidligere undersøkelser av andre bispedømmer (Iversen & Brendalsmo 2020, 2021).

FIGUR 1. Hovedkirker og annekskirker i prestegjeldene i Bergen bispedømme omkring 1600, til sammen 145 kirker. I tillegg viser kartet 46 kirker som ble nedlagt i løpet av senmiddelalderen. Kart: Frode Iversen.

FIGUR 2. Stedje stavkirke. Ved den gamle fylkeskirken i Sogn fylke mottok biskopen i Bergen under *visitas* i 1322/23 24 tønner øl, over ni tønner mungåt (svakt øl) og to tønner vin. I alt fem prester skulle holde kosten for biskopen og et følge på rundt 18 personer. Det var kort vei til fjorden der biskopen ankom i eget skip. J. C Dahls maleri 1836. Stavkirken ble revet i 1867. CC wikicommons.

Tyskland og Skandinavia alt på 1000-tallet (Iversen 2011). Dette er aktuelt for flere kirker som er oppført på veitslejord³ i vårt undersøkelsesområde, f.eks. Stedje kirke i Sogndal (antatt fylkeskirke) (figur 2) og Støle kirke i Etne (antatt fjerdingkirke).⁴

³ *Veitslejord* vil si kongelig jord brukt som avlønning for kongelige tjenestepersoner i en gitt periode.

⁴ Iversen 2008. **Stedje**: En Torgeir på Stedje, nevnt før 1329 (RN IV 684) og i 1338 (DN I 253), kan ha vært kongens mann, titulert som *radismaðr* i *Biorgvin*. I 1530 og tidligere bodde kongens fogder på Stedje (DN III 1123). Det kan indikere eldre veitslegods. **Støle**: hirdmannen Bjørn fra Støle ha hatt Støle i forlening av Olav Tryggvason alt i 990-årene. Støle var fremdeles kongelig forleningsgods i 1536 (Iversen 2008: 331).

Også aristokratiet i Norge lot oppføre kirker og etter hvert klostre. Egenkirkesystemet i Norge var av begrenset omfang sammenliknet med det føydaliserte og hierarkiserte Europa, der privatkirker var regelen heller enn unntaket. Der eliten i Norge fra 1100-tallet lot oppføre mer prangende steinkirker, forble de offentlige kirkene på lokalt nivå enkle trekirker med bondekommunalt preg. Følgelig har de fått mindre oppmerksom av fagfolk med blikk for kirkenes arkitektoniske og estetiske verdier, enn den mer iøynefallende og kontinentalt påvirkede arkitekturen som preger steinkirkene. De tidlige trekirkene er dessuten dårligere bevart.

Ett av siktemålene i denne artikkelen er å identifisere de offentlige kirkene. Vi bruker en rekke kriterier for de ulike kirketyperne i Gulatingsloven, representativt for situasjonen i 1160-årene. Loven omtaler fylkeskirkene/hovedkirkene, fjerdingskirkene, og dessuten *åttingskirker*. I tillegg kommer de private egenkirkene, heretter kalt *høgendeskirker*.⁵

Det er fortsatt historiker Anna Elisa Trytis omfattende hovedoppgave fra 1987 som gir forskningsstatus for middelalderens kirkeorganisasjon i Bergen bispedømme, spesielt hvordan ulike funksjonsområder ble administrert de siste femti årene før svartedauden. Hun kartlegger forholdene i første halvdel av 1300-tallet med utgangspunkt i jordeboken Bergens Kalvskinn, Oluf Rygh *Norske Gaardnavne*, samt diplom- og brevmateriale, i hovedsak fra den bergenske bispestols Registrum eller Kopibok. Hun diskuterer også den eldre kirkeorganisasjonen med utgangspunkt i Gulatingslovens kirkehierarki. Hun finner at makt og myndighet i Bergen bispedømme ble holdt samlet i Bergen, hos biskop og domkapitel. På regionalt nivå var fjerdingskirkene administrative knutepunkter. Disse hadde en viktig funksjon i kommunikasjonen mellom sentrum og periferi i bispedømmet. De var viktige for sentralkirkelig myndighetsutøvelse ved *visitas* og sto sentralt i biskopens *veitslesystem*. Tryti konkluderer med at den utstrakte arbeidsdelingen på regionalt og lokalt nivå styrket sentralmakten. Den fikk ikke noe regionalt motstykke som utgjorde en trussel for sentralkirkelig kontroll, og nettopp differensieringen av regionale og lokale funksjoner gjorde en sterk sentral styring mulig. Tryti identifiserer de høyere rangerte kirkene (fylkes- og fjerdingskirker) utfra *visitassteder*, takster for pavetiende med mer. De eldre fjerdingskirkene var, sammen med sognet, de viktige for biskopenes grep om kristen tro og praksis på landsbygda.

Våre resultater avviker noe fra Trytis. Det skyldes primært at vi definerer fylkene annerledes enn henne. Med utgangspunkt i historiker P. A. Munchs (1849: 109)

⁵ G 10, 12, 19. I G 12 nevnes også herredskirker, men som Robberstad påpeker i kommentarene til utgivelsen av Gulatingsloven (s. 326) er dette et senere innskudd og betyr bare 'bygdekirke'. Det kan også være at det med dette uttrykket vises til *høgendeskirker* som ennå ikke var trukket inn i den offentlige kirkeorganisasjonen.

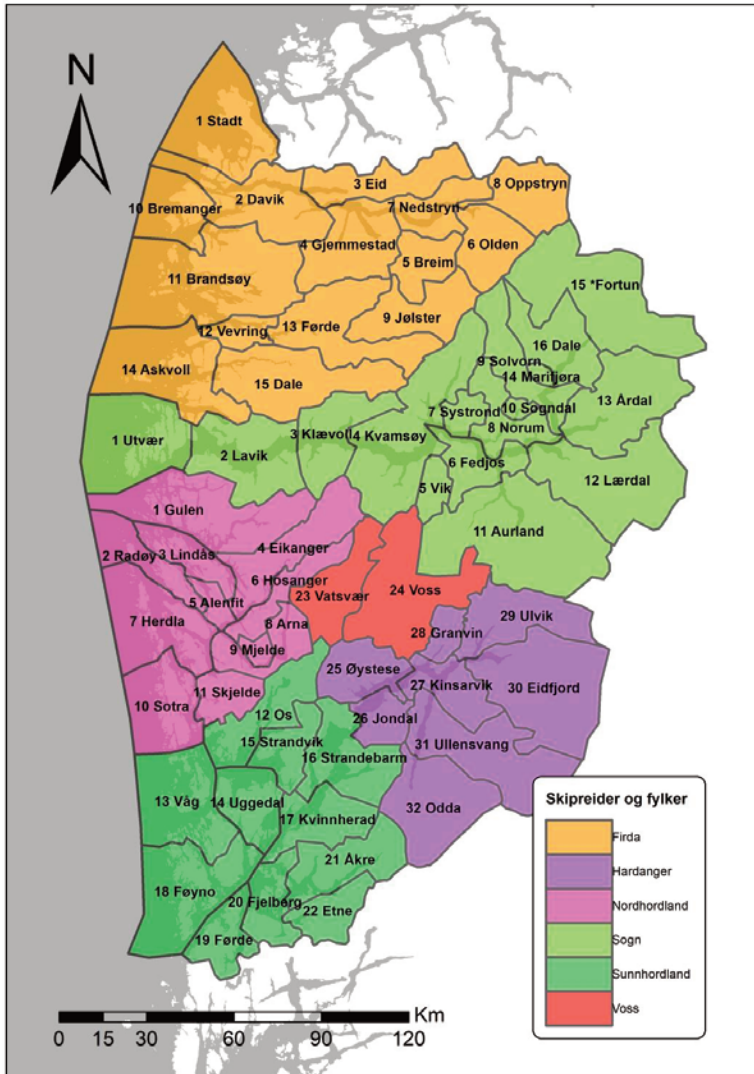
fylkesinndeling, opererer Tryti med tre kjernefylker i Bergen bispedømme: Hordaland, Firda og Sogn. Vi argumenterer derimot for en annen geistlig fylkesinndeling bestående av følgende enheter: Voss, Hardanger, Sunnhordland, Nordhordland, Sogn og Firda (figur 3). Følgelig får vi flere mulige fjerdings- og fylkeskirker enn Tryti, særlig i Hordaland. Denne inndelingen synes å sammenfalle med sysseleinndelingen, som i dette området også har meget høy alder, og som er omtalt allerede i den eldste delen av Gulatingsloven, Olavsteksten (G 3, jf. også Steinnes 1929: 61–63 og Iversen 2008: 19). Vi er likevel på linje med Tryti når hun i et senere arbeid finner “... grunn til å anta at de fire viktigste kirkene i Hordafylket har vært på Hamre i Nordhordland, på Voss, i Kinsarvik i Hardanger og på Skåla i Sunnhordland” (Tryti 2006: 68).

Uten å foregripe resultatene finner vi åtte fylkeskirker, da to landskap har to fylkeskirker. Det gjelder lengst sørøst i bispedømmet (Ullensvang og Kinsarvik kirker i Hardanger) og lengst nord (Bø og Eid kirker). Årsaken til dette blir nærmere drøftet, og kan skyldes både kronologiske og geografiske endringer i bispedømmestrukturen.

Tryti finner ingen åttingskirker i sitt materiale. Historiker Knut Helle hevdet at det var et skille mellom norm og praksis i utbyggingen av kirkeorganisasjonen (Helle 1997: 243). Gulatingsloven bar preg av å være “... ein plan om å skape orden og territoriell dekning i kyrkjssystemet...” uten at det ble gjennomført i praksis.⁶ Vi mener derimot at Gulatingsloven i hovedsak avspeiler kirkeorganisasjonen slik den faktisk ble bygget ut. Helles (2001: 204) argumentasjon om manglende spor i Gulatingsloven etter en fast sogneinndeling finner vi utilstrekkelig. Vi mener å kunne identifisere åttingskirker som en form for offentlige kirker knyttet til tingsteder i de minste administrative enhetene, nemlig *skipreidene*. Voss er et unntak fra dette, kanskje fordi stedet synes å være integrert i Gulatingsområdet nokså sent og lå for seg selv i innlandet uten tilkomst fra sjø eller fjord – i motsetning til de andre fylkene i Bergen bispedømme som var lett tilgjengelig med skip. Trolig er åttungen en gammel betegnelse som i kystområdene ble fortrent av yngre terminologi (skipreider), men beholdt i et konservativt område som Voss, der skipreidene aldri slo gjennom.

Målet vårt er å identifisere det tidlige kirkehierarkiet i den rurale delen av Bergen bispedømme før ca. 1250, for å kunne diskutere graden av og karakteren til både den offentlige kirken og egenkirkesystemet i Norge i den tidlige kristningsfasen.

⁶ Helle 2001: 203–204. Jf. Arne Odd Johnsen (1955: 40) som mener det var først ved forhandlingene med legat Nicolaus Brekespear i 1153 at det skjedde “et avgjort brudd [Canon I] med det tidligere egenkirkesystem som opprinnelig hadde hersket i Norge som i alle germanske land”.

FIGUR 3. Fylker og skipreider i Bergen bispedømme før 1350. Legg merke til at de to vestligste skipreidene i ytre Sogn etter verdslig inndeling lå i Sogn fylke. Etter geistlig inndeling (kjent i 1329) lå de derimot til Eivindvik fjerding i Nordhordland fylke. Kart: Frode Iversen.

BAKGRUNN OG FORSKNINGSTATUS

Forskningen på middelalderkirker i Bergen bispedømme er omfattende. Arkeolog og skolebestyrer Bendix Edvard R. Bendixen publiserte i 1906 en beskrivelse av kirkene i Søndre Bergenhus amt (dagens Hordaland) med fokus på bygning og inventar (Bendixen 1904). Det viktige referanseverket *Norges Kirker* behandler kirkene i Bergen og deler av Hordaland i seks bind (Lidén, Hoff m.fl. 1990–2003), og i 2000 utkom to bind om kirkene i Sogn og Fjordane (Aaraas m.fl. 2000). Sentrale forskere som kunsthistoriker Hans Emil Lidén (1961, 1968, 2009) og arkeolog Alf Tore Hommedal (1999, 2018, 2019, 2021) har arbeidet inngående med kirkene i Bergen og på Selja og dessuten med klostrene i Norge. Vårt fokus er likevel først og fremst den rurale kirkeorganisasjonen. I mindre grad berører vi klosterkirker og kirker ved de tidligere bispedømene.

De fleste av bispedømmets kirker er omtalt i bygdebøker og jubileumshefter, og alt kan ikke nevnes her. Lokalhistoriker Johan Litleskare utga fra 1929 til 1941 flere bøker om kirker på Osterøy og omegn. Bergen Domkirkes bygningshistorie er behandlet av Lidén (1970) og Lidén og Magerøy (1980). Den verdenskjente Urnes kirke er behandlet i flere større kirkemonografier og samleverk (Christie 2009; Krogh 2011). Kinsarvik kirke (Christie 1963), og kirkene på Selja (Djupedal 1966; Rindal (red.) 1997; Nybø 2000; Hoff m.fl. 2016), Eid kirke (Schanke Eikum 1999), Dale kirke (Hoff m.fl. 2000), Vang kirke på Voss (Berg 1977), Kinn (Vederhus 1978) og Herdla (Fossen 2013) er alle fylldig omtalt i forskningen. Nevnes skal også kunsthistoriker Leif Ankers (2000) stillhistoriske analyse av hvem som lot bygge kirkene i indre Sogn ca. 1150–1350. Han finner en blanding av enkeltmannsbyggeri og fellesbyggeri. Vi trekker vekslers på disse arbeidene underveis.

I tillegg foreligger det flere arkeologiske hovedfagsoppgaver om kirker i utvalgte områder. Mona Beate Buckholm har undersøkt kirkenedleggelse på Vestlandet i seinmiddelalder og tidlig nytid. Mange nedlagte kirker sto i tunkontekst og var opprinnelig høgendeskirker (Buckholm 1998). Lilli M. Ingvaldsen studerte kirkesteden innenfor fem skipreider i søndre Sunnhordland med spørsmålet om hvor kirkene ble reist, hvorfor akkurat der og av hvem. Hun finner byggherrer både blant datidens sosiale elite og i ulike fellesskap av bønder (Ingvaldsen 1996). Lars Øyvind Birkenes analyserer kristningsprosessen i Hardangerregionen ved å se på forholdet mellom gård, grav og kirke/kirkested på 14 lokaliteter (Birkenes 2004). Ingen av disse studiene går likevel dypere inn på spørsmålet om kirkenes plassering innenfor kirkens organisasjon, slik vi skal gjøre her.

Begrepet *høgendeskirke* er kjent fra samtlige norske kristenretter, og de nevnes i Bjarkøyretten fra 1100-tallet og Byloven av 1276. Historikerne Gustav Storm og Ebbe

Herzberg forsto dette i 1895 (samme år som Stutz publiserte sitt arbeid om egenkirker på tysk grunn) som: “en kirke, der er opført til bekvemmelighed (for enkelte eller et vist mindre antal medlemmer af en menighed); annexkirke, privatkirke” (NGL V: 310). Begrepet *annexkirke* er yngre, og kan vise til en tidligere høgendeskirke som ved innføringen av tienden ble omgjort til en regulær sognekirke med inntekt, underordnet en hoved- eller fjerdingskirke i storsogn/prestegjeld.

Norske kirkehistorikere som har diskutert den tidlige kirkeorganisasjonen har tatt utgangspunkt i de middelalderske kristenrettene for å forstå høgendeskirkenes karakter. Historiker Rudolf Keyser mente disse var bygd enten av et bygdekollektiv eller av enkelte “formuende Mænd”, og at de ble betjent fra hovedkirkene (Keyser 1856: 174). Men definisjonen av *hovedkirke* var vaklende. Etter 1250, særlig i senmiddelalder og nytid, synes *hovedkirke*-begrepet på Østlandet å ha blitt brukt om den øverste kirken innen prestegjeldet.⁷ Gulatingsloven, derimot, sidestiller hovedkirke med fylkeskirke (G 10), som vi mener å identifisere åtte av før 1250. Biskopenes rettigheter til underhold ved fylkeskirkene ved *visitas* ble beholdt ut middelalderen og lenger.

Teolog og historiker Anton Christian Bang mente derimot at det bare var høvdinger, lendmenn og storbønder som lot bygge høgendeskirker (Bang 1912: 66–67; Paasche 1921). Etter å ha undersøkt forholdet mellom kirker og gårdsnavn som viste til førkristen kult, og disse gårdenes status, konkluderte norrønfilolog Magnus Olsen med at “Vi tør trygt si at det var storbønder som privat reiste kirker på sin gård” (Olsen 1978 [1926]: 202).

Oluf Kolsrud var påvirket av Olsen og påpekte at stormennenes gårder ofte var rettslige og religiøse midtpunkter for bygdefolket, og kirker bygd på slike steder var høgendeskirker (Kolsrud 1958: 46, 149).

Per Sveaas Andersen oppsummerte i 1977 sin gjennomgang av forskningen rundt de forskjellige kristenrettene kirkebetegnelser med at det allerede på 1000-tallet, må ha eksistert et betydelig antall privatkirker bygd av konger, høvdinger og storbønder. Disse betegnet han “de private høgendeskirkene”. Han mente dessuten at en form for sognekirke var reist og eid av bondekollektiv, mens de private høgendeskirkene

⁷ Det er noe uklarhet omkring innholdet i begrepet *hovedkirke* (se Iversen & Brendalsmo 2020: 126). Hovedkirker i prestegjeld nevnes sjeldent i middelalderkilder, men Stange kirke er nevnt som hovedkirke i *Håkon Håkonssons saga* (kap. 126) for året 1225, og Lom kirke (Mo kirke) i 1202–1220 i en avskrift fra 1333 (DN II 4). Begge hadde rang som ordinære hovedkirker i 1570-årene. Se for øvrig provinsialstatuttene fra 1306 og 1336 (på latin) som kan vise til denne type hovedkirker (RN III 342 og RN IV 1192), og ikke i betydningen fylkeskirke, slik vi ser begrepet brukt i Gulatingsloven.

med den jord de sto på var den enkelte grunnleggers og hans arvingers eiendom (Sveaas Andersen 1977: 322–323).

Hans Emil Lidén (1987) mente konger og bønder i fellesskap bygde et første nettverk av fylkes-/hovedkirker. I tillegg ble det reist en rekke høgendeskirker rundt om på stormannsgårdene, som i mange tilfeller gikk over til å bli regulære sognekirker senere. Dette er et synspunkt vi i det store og hele slutter oss til, men vi mener desuten at tinglyden var mer aktivt lokalt enn det tidligere forskning har sett for seg – og da primært på lokalt skipreidenivå, som var den minste rettskretsen i Gulatingslagen med unntak for deler av Agder, Valdres og Hallingdal.

Fortsatt er norsk kirkeforskning delt i synet på hvorvidt de tidligste kirkene ble reist av konger, aristokrater og storbønder (Brendalsmo 2006; Trædal 2008; Brendalsmo & Sigurðsson 2019), eller om kirkebygging også var fellestiltak i bygda (Skre 1998: 109). Vi ser for oss ulike faser i utbyggingen: Perioden 950–1000 mener vi domineres av private og kongelige byggerier. I tiden rundt år 1000 bygges det ut en offentlig lokal kirkestruktur i samarbeid med tinget. Med innføringen av tienden og forskjellige kirkereformer ca. 1150–1200 blir eldre, private kirker underlagt biskopen og integrert i den offentlige kirkestrukturen. Et nytt kirkeorganisatorisk system ser dagens lys. Fra 1200-tallet danner nye prestegårder med tilhørende hovedkirker sentrum i prestegjeld som gjerne omfattet to-tre-fire sogn (Sandvik 1965). Denne strukturen vedvarer til vår tid.

I Sverige og Danmark er forskningen rundt den tidlige kirkeorganisasjonen preget av at en ikke har kristenretter eller verdslige kilder av tilsvarende høy alder som i Norge (Brendalsmo 2019). Her er det større samstemmighet om at både enkeltpersoner og kollektiver lot bygge kirker, selv om forskerne vektlegger forskjellig med hensyn til hvilke som var de mest aktive (Nyborg 1979; Ferm & Rahmqvist 1985; Bonnier 1987; Bolvig 1992: 136; Wienberg 1993: 174–176; Anglert 1995).

I Norge må det i tidlig kristen tid ha eksistert et langt høyere antall kirker enn de drøyt 1200 en regner som sikkert belagt. Et vitnesbyrd om dette er et vernebrev fra pave Celestin II til erkebiskop Eirik i 1194, der det heter at vigslende kirker ikke får rives eller flyttes uten biskopenes tillatelse.⁸ Disse kirkene skjuler seg trolig i den store mengden tradisjon om nedlagte kirker (Brendalsmo 2007).

Høgendeskirker fortsatte å eksistere langt inn i middelalderen. Frostatingslovens kristenrett nevner kun fylkeskirker og høgendeskirker, selv om denne dikotomien i praksis må ha blitt opphevet i tidsrommet ca. 1200–1400. Unntak må likevel ha eks-

⁸ DN II 2; RN I 226. *Ecclesias eciam dedicatas sine permissione dyocesani episcopi nulli omnino fas sit destruere siue de loco ad locum aliqua occasione transferre.*

FIGUR 4. I løpet av 1200-tallet ble mange privatkirker inkorporert i kirkeorganisasjonen. Kinn kirke synes f.eks. å ha blitt hovedkirke i Kinn prestegjeld, uten at den ser ut til å ha vært del av en offentlig kirkeorganisasjon i tidlig middelalder.

istert, som private kapeller lik de på Austrått, Giske og lignende adelsseter.⁹ Muligens føyer Vangen kirke i Aurland seg inn i rekken av slike kapeller i den eldre del av middelalderen.

Som vi tidligere har vist, ble et stort antall høgendeskirker over tid inkorporert i kirkeorganisasjonen (figur 4), men også at et stort antall trolig ble lagt ned i løpet av 1000- og 1100-tallet (Iversen og Brendalsmo 2020; 2021).

Når det gjelder kongsgrunnlagte fylkes- og kanskje fjerdingskirker er bildet komplisert for den tidlige fasen. Delingen av kongelige land mellom *bona regalia* (det som tilfaller kronen) og *bona patrimonialia* (det som tilfaller kongen) er kjent i Nord-Europa på 1000-tallet (Maitland 1897 for England, Rosén 1949 for Sverige, se også

⁹ Disse hadde prest, også benevnt kapellan: DN XIV 551, hhv. DN XV 1, DN II 377, DN V 1056.

Bjørkvik (1968) for Norge og Andrén 1983 for Danmark, oppsummert av Iversen 2011).

I Sverige synes *bona regalia* blant annet å ha inkludert kongsgårder og administrative gårder som Huseby-gårdene og komplekset til Uppsala öd (Schück 1914: 4; Rosén 1949: 71; Hamre 1962; Bjørkvik 1968: 43–50; Andrén 1983; Brink 2000: 70). På mange av disse stedene står det middelalderkirker.

I motsetning til rettshistorikere som Absalon Taranger (1934) og Fredrik Brandt (1892), avviste historiker Halvard Bjørkvik (1968) en slik oppdeling av kongseiendom i Norge før 1200-tallet. Etter hans syn var skillet unødvendig fordi man måtte være en etterkommer av Harald Hårfagres dynasti for å kunne arve riket, og ikke kunne velges fra andre dynastier. Dette var annerledes enn situasjonen i Sverige og Danmark, der det var flere rivaliserende dynastier (Bjørkvik 1968: 45). Dette er nok ikke fullt ut et holdbart argument, da tinget før 1100–1200-tallet sto nokså fritt til å utnevne konger, og Norge dessuten i flere år var styrt av ladejarlene som danske vasaller (Taranger 1934).

På den annen side, i Norge synes skillet mellom kongens egen eiendom og veitsleland å være grunnleggende i denne sammenhengen. Ordet *veizla* refererer blant annet til jord som er avstått til kongens elite som motytelse for deres kongelige tjeneste. Veitsleland var nært knyttet til lendmenn som dukker opp tidlig på 1000-tallet (Iversen 1999). Lendmenn var militære ledere fra ledende familier, mer eller mindre tilsvarende den engelske baronen – den betrodde kongens mann med delegert kongelig myndighet innenfor sine områder (Storm 1884; Iversen 1999). De var også aktive kirkebyggere. Veitsleland var et slags *bona regalia*, i motsetning til kongsgaven som etter lovene innstiftet odelsrett for mottakeren.

BISPEDØMMETS AVGRENSNING

Undersøkelsesområdet omfatter nåværende Vestland fylke. Det tilsvarer fylkene Hordaland og Sogn og Fjordane før 2020. I 1769 var det ca. 95 000 innbyggere i bygdene som utgjorde Bergen bispedømme i middelalderen. Amtskartene fra 1867 (Hordaland med Voss og Hardanger) og 1874–1880 (Sogn og Firda) viser ca. 9.000 gårdstun i området. I tillegg hadde Bergen by en befolkning på 13 600.

Trolig ble de lokale kretsene Sveio og Eidfjord alt i tidlig middelalder makebyttet mellom Stavanger bispedømme (som fikk Eidfjord), og Bergen bispedømme (som fikk Sveio) (Iversen & Brendalsmo 2021).

Historiker Ludvig Ludvigsen Daae mente det store vestnorske bispedømmet, Selja, strakte seg fra Stadlandet i nord til Gjernerstangen i sør, og at det opprinnelig inkluderte Valdres og Hallingdal (Daae 1901: 232–288; 1904: 32–78). Senere har det

vært foreslått at sørgrensen gikk ved Lindesnes, som også utgjorde den verdslige grensen mellom Vestlandet og Viken (Sveas Andersen 1977: 172; Helle 1997). Alternativt gikk grensen for Selja bispedømme noe øst for Lindesnes, slik at hele det eldre Nord-Agder, inkludert Foss og Kaddeland skipreider, sognet til Selja (Iversen & Brendalsmo 2021: 132, 152 fig. 7). I så fall skal det omdiskuterte grensemerket *Rýgjarbit* mellom landskapene Viken og Selja søkes i området mellom Mandal og Søgne (Ryvingen?).

Det er uklart når Valdres og Hallingdal ble overført til Stavanger bispedømme. Vi har tidligere foreslått at dette skjedde i 1170-årene, altså nær et halvt århundre etter grunnleggelsen av Stavanger bispedømme. Dette er noe usikkert. Fra *Historia Norwegie*, forfattet ca. 1150–1175, vet vi at Valdres og Hallingdal sognet til Gulatinget. Daae kan dermed ha rett i at disse to landskapene kan ha tilhørt Bergen bispedømme en periode i den første tiden etter delingen. Vi har likevel behandlet Valdres og Hallingdal under Stavanger bispedømme i vår 2021-artikkel, og tar ikke med disse områdene her.

Den tidlige kirkeorganiseringen synes å ha fulgt den verdslige tingorganisasjonen. Dette gir en særskilt utfordring for Sunnmøre. Ifølge Olavsteksten i Gulatingsloven, som trolig kan dateres til tidlig på 1000-tallet, skulle så mange fra Sunnmøre som ønsket det stille på Gulatinget. Senere, i Magnusteksten (ca. 1160–1170) var dette fiksert til 16 delegater. I 1274 var antallet redusert til 12 delegater fra Sunnmøre. I verdslig forstand sognet altså Sunnmøre fortsatt til Gulatingslagen. I en tidlig misjonsfase kan det dermed ha sognet til Selja bispedømme, før det ble overført til Nidaros. Ifølge *Håkon Håkonssons saga* (kap. 98) lå Sunnmøre til Nidaros bispedømme i 1223 (Helle 1997: 241–242), og i 1290 bekreftes det i diplommateriale (DN III 28).

Ifølge Adam av Bremen var kristendommen nordpå ny da han skrev i 1070-årene. Ennå var ikke bispedømmegrensene faste hos nordmennene og svearne (Adam av Bremen IV.34). Ifølge Adam var kong Olav Tryggvason døpt og den første kristne blant nordmennene. Hans etterfølger Svein Tjugeskjegg, som hevdet overherredømme over Norgesriket (regjeringstid 1000–1014), skal ha gjort slutt på avgudsdyrkingen og innført kristendommen ved lov (Adam av Bremen II.41).

Hjemlig sagatradisjon sier at Olav Tryggvason innførte kristendommen i vårt område via tinget. Omkring 997 kalte han sammen et firefylkers ting på Dragseid på Stadlandet, nær Selja (*Heimskringla*, *Olav Tryggvasons saga*, kap. 59). Det kom delegater fra fire fylker: Sogn, Firda, Sunnmøre og Romsdal. Olavs overlegne, tilstedeværende militærmakt ga ikke tingfolket noe reelt valg; de måtte ta kristendommen han bød dem. Det er ikke usannsynlig at Sunnmøre og Romsdal i de

påfølgende årene sognet sørover til Selja, og først siden ble lagt til Nidaros bispedømme – f.eks. da erkeprovinsen ble etablert i 1152/53.

Tradisjonelt er flyttingen av bispesetet fra Selja til Bergen antatt å ha skjedd en god stund før overføringen av Sunnivas levninger i 1170, kanskje allerede med biskop Bjarnhard i kong Olav Kyrres regjeringstid og dennes ferdigstilling av Lille Kristkirken (bl.a. Munch 1874: 565, Kolsrud 1958: 179, 37, Helle 1997: 246, Nybø 2000: 162–165; Hommedal 2019: 51; Hommedal, Ommundsen & O’Hara 2021: 37). Arne Odd Johnsen derimot, mener “Vestlandsbiskopen – i det minste til dels – holdt til på Selja også på 1100-tallet, dvs. i tiden før 1170 (...) Den som siste gang gikk under betegnelsen biskop i *Seliu* var Sigurd som fungerte som biskop i årene 1129–1156” (Johnsen 1968: 25–26). Biskop Sigurd blir ca. 1128 omtalt som prest i Bergen, men han tituleres også, som Johnsen påpeker, biskop i Selja (Kolsrud 1913: 220).

For vårt formål i denne artikkelen er det ikke avgjørende hvorvidt de vestnorske biskopene oppholdt seg mest på Selja eller i Bergen, men at relikviene av St. Sunniva ifølge *Breviarium Nidrosiense* i 1170 ble flyttet fra Selja til Bergen (Sperber 2019: 1069). Byen ble fra da av formelt det faste bispesetet på Vestlandet. En medvirkende årsak kan ha vært kirkens krav om at bispeseter skulle ligge i byer (Gee & Hardy 1910: 55). I Bergen er det først tidlig på 1000-tallet at det er registrert spor av en eldre bosetting som trolig viser til et kaupsted (Hansen 2008).

En tilsvarende situasjon finnes for Vik (senere Oslo) bispedømme, der biskop Viljalm, død 1157, var den første som titulerte seg som biskop i Oslo, og ikke i Vik (DN XVII B). Fram til da ble biskopene omtalt som *vikverjabiskup* eller *biskup i Vik austr.*¹⁰

Metode

Identifikasjonen av kirkenes status bygger på ulike skriftlige kilder. I motsetning til i våre tidligere artikler om den tidlige kirkeorganiseringen i Eidsivatingslagen (senere Hamar bispedømme) og Stavanger bispedømme, er det få arkeologiske og arkitektoniske kriterier som synes å kaste lys over kirkene status i kirkehierarkiet i Bergen bispedømme. Vi støtter oss i hovedsak på skriftlige kilder for fylkes- og fjerdingkirkene, og kart- og landskapsanalyser for åttingskirkene, selv om de vestlandske steinkorsene, noen runeinnskrifter og kirkenes bygningsmateriale vil bli trukket inn i diskusjonen avslutningsvis.

¹⁰ Kolsrud 1913: 240–241. Et tidlig bispedømme i det danskkontrollerte Viken eksisterte trolig allerede på slutten av 900-tallet (Munch 1852: 12, Bang 1912: 143, Johnsen 1929: 71). Flere har pekt på at Adam av Bremens *civitatem Nortmannorum* skal identifiseres med byen Tønsberg (Daae 1879: 24; Johnsen 1929: 70–71; Morcken 1978: 8–12; Stylegar & Norseng 2003: 462).

Landbruksskolelærer Sigurd Liland foreslo at den store, monumentale steinkirken på Fana var felles fylkeskirke for Hordaland. Han pekte på at kirken lå sentralt i Hordaland, og mente, på høyst usikkert grunnlag, at det ble holdt fylkesting for Hordaland på Bjelkarøy (i 1519) ved munningen av Fanafjorden, eventuelt på Hordnes like i nærheten (Liland 1966: 71–72). Han fikk støtte fra bygdebokforfatter Jacob T. Larsen (1980: 165) og Hans Emil Lidén (1987: 18) (med henvisning til Larsen) som begge mente Fana kunne ha vært fylkeskirke. Tryti finner ingen grunn til å støtte denne tolkningen, og understreker at hun ikke finner en felles kirke for Hordaland. Skriftlige kilder indikerer dessuten at Fana kirke snarere var én av tre fjerdingkirker i Nordhordland i 1329.¹¹ Vi finner at den langt enklere trekirken på Hamre i Nordhordland var fylkeskirke for Nordhordland, og Skåla for Sunnhordland, noe som bekreftes i annet skriftlig kildemateriale. Heller ikke vi finner en felles fylkeskirke for det vi antar er et yngre Hordaland fylke.

To systematiske kilder er sentrale for identifiseringen av fylkeskirkene, i tillegg til diplomer som mer tilfeldig nevner fylkesprester ved bestemte kirker. *Antallet* fylkeskirker i Bergen bispedømme framgår indirekte av erkebiskops Eilivs brev av 13. august 1328 til biskop Audfinn i Bergen (DN VII 127; RN IV 609). Det heter at hver fylkesprest og hver fylkeskirke skal betale 1 mark hver i hjelp til paven, i alt 2 mark. Videre framgår det at alle andre prester i hvert fylke til sammen skal betale i alt 4 mark og tilsvarende for sine kirker, i alt 8 mark. Deler av teksten er uleselig, men totalsummen for bispedømmet er oppgitt til å være 80 mark. Av dette kan vi utlede at det var 8 fylkesprester og 8 fylkeskirker i Bergen bispedømme i 1328. Fra hvert fylke skulle det komme 10 mark, og totalsummen på 80 gir dermed 8 fylkeskirker totalt.¹² Ingen av fylkeskirkene er navngitt i notisen. Vi må derfor benytte andre kilder for å konkretisere fylkeskirkene.

For konkret identifikasjon av de høyest rangerte kirkene i Hordaland, benytter vi en notis fra 1329 for pavehjelpen (*subsidium*) (DN I 206). Den lister opp kirkene fylke for fylke, og skiller mellom Nordhordland, Voss, Hardanger og Sunnhordland. For hver enhet regnes det opp én prest og én navngitt kirke som skal betale 12 veide øre i avgift. Dernest nevnes tre prester og tre navngitte kirker for hvert fylke. Disse

¹¹ Chr. C. A. Lange (1856: 370–371) påpeker at kirken og hospitalet på Fana i en tidlig periode hadde “en klosterlignende organisasjon” (DN II: 6), men at denne var opphørt senest i 1303 da biskopen overdro anlegget til prostene og kannikene ved Apostelkirken i Bergen (DN III 58). Samtlige referanser til *rector* og *vicarius* etter dette tidspunkt viser således til et flertallig presteskap ved Fana kirke (jf. tabell 9).

¹² 1 mark fra hver fylkesprest + 1 mark fra hans fylkeskirke + 4 mark fra de øvrige prestene i fylket + 4 mark fra deres kirker = 10 mark fra hvert fylke. Det gir 8 fylker og 80 mark i totalsum.

betaler 10 veide øre. Dette følges av flere prester og navngitte kirker som betaler 1 mark (= 8 veide øre). Dermed framtrer et kirkehierarki bestående av “12- 10-, og 8-øreskirker”.

Voss skiller seg ut ved at den høyest rangerte kirken var skyldig dobbel takst av de andre fylkeskirkene, hele 3 mark som tilsvarer 24 veide øre. For tre andre kirker på Voss skulle det betales 1 mark hver (= 8 øre). Voss mangler dermed et midtsjikt av “10-øreskirker”.

Hardanger skiller seg ut ved å ha to “12-øreskirker”, nemlig Kinsarvik og Ullensvang. For øvrig følges mønsteret med tre “10-øreskirker”, etterfulgt av flere “8-øreskirker”. Sunnhordland følger samme mønster som for Nordhordland, det vil si med én “12-øreskirke”, tre “10-øreskirker”, i tillegg til noen “8-øreskirker”.

I flere tilfeller bekrefter annet diplommateriale tilstedeværelse av fylkesprester på “12-øreskirkene”. På Skåla i Sunnhordland nevnes det indirekte *fylkesprest* i 1306 (DN III 63).¹³ Dermed synes notisen fra 1329 å avspeile et eldre kirkehierarki med fylkes-, fjerdings- og åttingskirker, tilsvarende det vi finner i Gulatingsloven. Åttingskirkene er ikke fullstendig og systematisk ført opp, men eksemplifiseres med 3–4 navngitte kirker i hvert fylke med en tilføyelse om at taksten også gjelder for andre tilsvarende kirker. I tillegg nevnes små kapeller i Sunnhordland, der taksten var ½ veide mark, altså tilsvarende 4 øre.¹⁴

I 1322/23 får vi konkrete opplysninger om hvordan *visitas* fungerte i Firda og Sogn i Bergen bispedømme (DN VII: 98; Indrebø 1935). Den metodiske bruken av denne kilden har vi redegjort for i Stavangerartikkelen (Iversen & Brendalsmo 2021). Ifølge Gulatingsloven pliktet bøndene å holde biskopen med 18 skysshester for transport mellom biskopsskipet og *visitas*stedet (G 33), og 30 hester dersom en hovedkirke skulle vigsles (G 11 og G 33) og 15 ved vigsling av andre kirker (G 14). Loven synes å forutsette én hest per person. Vi kan dermed utlede at biskopen brukte eget skip ved *visitas* og at *følget* besto av 18 personer.

Kilden fra 1322/23 lister opp kirkene der biskopen hadde rett til bevertning under sine *visitas*reiser, og for Sogn og Firda nevnes fylkeskirkene først, etterfulgt av fjerdingskirkene. Identifisering av fylkeskirkene stemmer også med annet diplommateriale, slik som f.eks. for Stedje kirke i Sogn. Biskopen hadde rett og plikt til å

¹³ Det framgår av dette brevet at Steingrim må ha vært fylkes-/hovedprest i Sunnhordland: (*A[rne] med guds miskunn etc. sendir sira Stæingrimi a Skala ok ollum odrum prestom a Sunhordulande*). Steingrim hadde altså en overordnet rolle i Sunnhordland i forhold til de øvrige prestene i fylket (jf. RN III 325).

¹⁴ Betegnelsen kapell er kirkens eget uttrykk for en kirke som er underlagt en annen kirke, hva enten det angjeldende kapell/kirke har egen prest eller ikke, men som uansett har eget sogn og kirkegård (Brendalsmo 2019).

visitere ved fire kirker i hvert fylke. I Firda gjaldt det Eid, Vereide, Bru og Askvoll kirker, i Sogn: Stedje, Tønjum, Aurland og Vik kirker. Bø på Selja var ikke lenger et av stoppestedene under bispevisitasen, noe som kanskje hadde sammenheng med at bispesetet var flyttet til Bergen. Antall netter er spesifisert: Fire ved én kirke i hvert fylke (den som nevnes først) og to eller tre netter ved de andre kirkene, unntatt Tønjum i Sogn med fire netter. Opplysningene gjaldt visitas for et bestemt år. Prestene som skulle holde kosten er ofte navngitt eller henført til bestemte kirker.

Disse kildene suppleres med, og vurderes mot, diplomer publisert i *Diplomatarium Norvegicum*. Flere diplomer nevner (1) *hovedprester* (= fylkesprester) og (2) *proster*, og dette materialet har til nå ikke blitt systematisk utnyttet for å identifisere de høyest rangerte kirkene i bispedømmet. Også termen (3) *rector* synes å være mer eller mindre eksklusiv for et sjikt av fylkes- og fjerdingskirker. Vi ser også nærmere på kirker med (4) flertallig presteskap og dessuten (5) kirkene biskopen visiterte. Disse fem variablene har vært viktige for å identifisere de eldre fjerdings- og fylkeskirkene.

Identifisering av åttingskirkene er mer usikker. Her har vi ingen direkte kilder, kanskje med unntak av de få "8-øreskirkene" som nevnes for Hordaland i 1329. Vi undersøker sammenhengen mellom kirkestedene og skipreidene, og legger til grunn at det var en åttingskirke i hvert av de 32 skipreidene i Hordaland, Voss og Hardanger, og tilsvarende for de 16 skipreidene i Sogn samt de 15 (16?) skipreidene i Firda. Vi undersøker kirkestedenes sentralitet og nærhet til skipreidenes tingsteder via stedsnavn og diplomer som omtaler tingmøter. Identifiseringen av skipreidene er basert på eldre litteratur, særlig Edvard Bulls arbeid, *Leding* fra 1920, som tar for seg alle skipreidene i Norge. Også Lilands analyse fra 1951 av skipreidene i Hordaland har vært nyttig. Dette suppleres med egen kontroll og gjennomgang av tingstedene og eldre regnskaper.

I alt omfatter analysen 63 skipreider. I tillegg var det i 1277 16 skipreider på Sunnmøre og de åtte i Romsdal som i mindre grad trekkes inn i analysen. Skipreidene er digitalisert etter 1647-matrikkelen. Noen grenseendringer synes å ha forekommet i ødeperioden i senmiddelalderen, slik det f.eks. sees for området rundt Kinn i Firda og i midtre Sogn. Det generelle inntrykket er likevel at skipreidene i 1647 stort sett er identisk med de middelalderske inndelingene, men at mindre endringer kan ha forekommet.

De eldre fjerdingsgrensene i Sogn og Firda er rekonstruert med utgangspunkt i biskopens visitasplan fra 1322/23 (DN VII 98) (figur 5). I noen tilfeller knytter den sammen områder på tvers av både 1600-tallets skipreideinndeling og den senere prestegjeldsinndelingen. Det gjelder blant annet i Indre Sogn der Urnes-grenda i 1322/23

var knyttet til Stedje fjerding og dermed området Solvorn/Hafslo, og ikke Årdal skipreide, slik som senere. Dessuten synes 1600-tallets Luster skipreide i 1322/23 å ha vært delt i to. I 1322/23 lå nemlig sognene Dale, Gaupne og Nes i Stedje fjerding, og sognene Fortun og Jostedal i Tønjum fjerding. Det kan indikere at Fortun og Jostedal før pesten i senmiddelalderen dannet en egen nå ukjent skipreide (*Fortun skipreide?), mens Dale, Gaupne og Nes kan ha utgjort en eldre, noe mindre Dale skipreide. Vi har derfor valgt å dele det senere Luster skipreide i to, i henholdsvis *Fortun og Dale skipreider.

Videre finner vi at den nedlagte sognekirken Njøs tilhørte Aurland fjerding i 1322/23, og dermed må ha tilhørt Norum skipreide før pesten. Senere må dette sognet ha blitt lagt til Systrond skipreide og Leikanger prestegjeld. Dette sannsynliggjøres ved at Leikanger kirke, nabokirken til Njøs mot vest, i 1322/23 lå i en annen fjerding enn Njøs kirke, nemlig i Vik fjerding.

Heller ikke fjerdingsgrensene i Hordaland er sikkert kjent. Vi har forsøkt å rekonstruere disse med utgangspunkt i den ovenfor diskuterte kilden som viser størrelsen på pavehjelpen prestene og kirkene i Hordaland skulle yte i 1329. Det framgår hvilke "8- og 10-øreskirker" som sognet til hvilke "12-øreskirker" (DN I 206). På den bakgrunn, og basert på hvilke skipreider som danner naturlige geografiske enheter, presenterer vi et nytt forslag til fjerdingsinndeling for Hordaland. For Sunnhordland følger vi et forslag framsatt av Iversen (2013: 22) i 2013, mens forslaget for Nordhordland og Hardanger er helt nytt.

Resultater

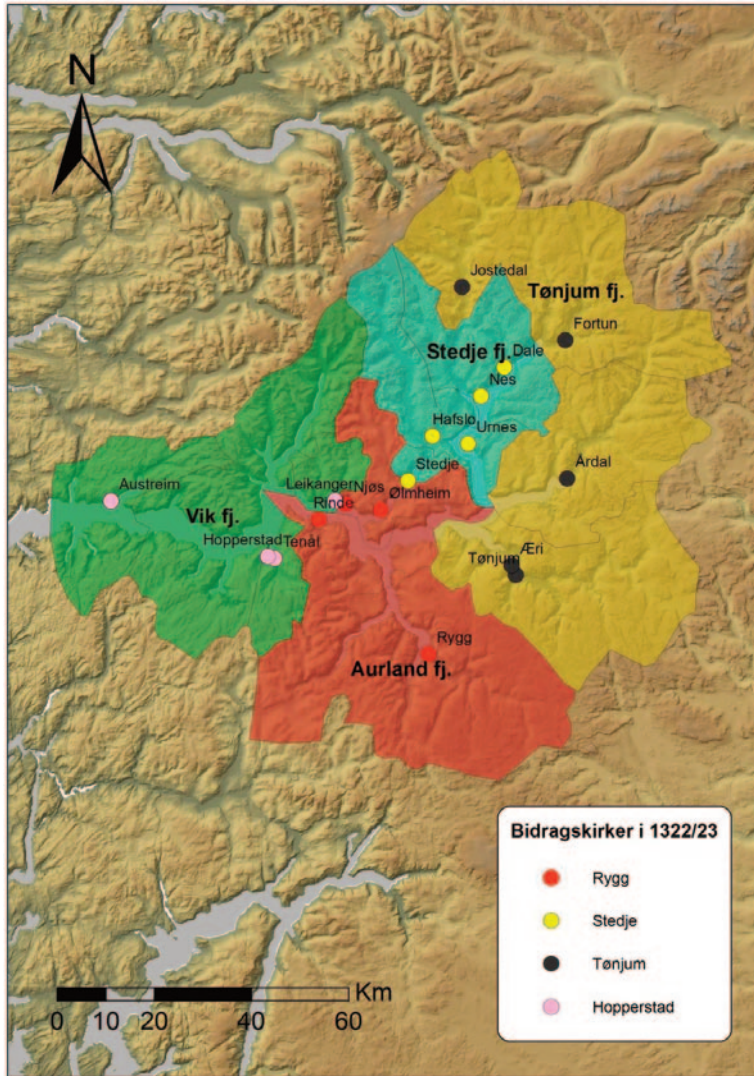
Her skal vi kort presentere de viktigste funnene i studien. Vi begynner med fylkes- og fjerdingsskirkene og avslutter med åttingskirkene, der kildene er mindre sikre.

HOVEDPRESTER OG FYLKESKIRKER

I Bergen bispedømme ble fylkesprestene på 1300-tallet omtalt som 'hovedprester'. 'Hovedprest' synes å ha avløst et eldre 'fylkesprest' på begynnelsen av 1300-tallet (DN IV 64).

Omkring 1190 omtaler Odd Munk som den første en *fylkis kirkia*, på Selja (Han skriver at det i Selja er fem kirker, tilsynelatende i tillegg til fylkeskirken: "Der er fylkeskirke og Kristkirken og Mariakirken og Mikaelkirken, Albanuskirken og Sunnivakirken".¹⁵ Det er alminnelig antatt at fylkeskirken skal identifiseres med Bø, som sto for seg selv på Selja, utenfor bispesetet der de øvrige kirkene sto. Hovedprest

¹⁵ *Saga Óláfs Tryggvasonar*, kap. 21: *Oc i Selio ero fim kirkivr ok þar er fylkis kirkia ok Kriz kirkia ok Mariv k. ok Mikials k. Albanvs k. ok Svmnifo k.*

FIGUR 5. Fjerdinger i Sogn fylke omkring 1322/23. Biskopens følge omfattet trolig 18 personer. De overnattet ved fire forskjellige kirker i Sogn, der Stedje var den fremste kirken, en fylkeskirke, og Hopperstad, Rygg og Tønjum var fjerdingskirker. Det er kjent hvilke prester og kirker som skulle holde kosten (= bidragskirkene). Se også tabell 5. Kart: Frode Iversen.

på Bø nevnes også senere i middelalderen, i 1338 (DN VII 156; tabell 1). Det understøtter teorien om Bø som fylkeskirke.

For øvrig finner vi hovedprest på Stedje i Sogn i 1328 (DN I 197). Stedje var også den eneste kirken i Sogn med *hovedtiende* før ca. 1340 (BK 32a: 162–163), hvilket tydelig indikerer dens status som fylkeskirke.

I Nordhordland var det hovedprest på Hamre i 1329. Skriftemål for større synder skulle foregå hos denne hovedpresten, og det nevnes at dette allerede da var gammel skikk (DN IV 187). Hamre var på denne tiden en “12-øreskirke” (DN I 206). Det dukker opp hovedprester på Voss (“24-øreskirke”) i tidsrommet 1348–1391 (figur 6), og på Skåla (“12-øreskirke”) i Sunnhordland i 1341 (DN VII 178). Dessuten er det nevnt indirekte *fylkesprest* på Skåla i 1306 (DN III 63). I alt finner vi hoved- og fylkesprester ved fem kirker, én i Firda (Bø), én i Sogn (Stedje), én i Nordhordland (Hamre), én i Sunnhordland (Skåla), og én på Voss (Vangen) (tabell 1).

FIGUR 6. Fylkeskirken på Vossevangen. Steinkirken på Voss ble bygget i Magnus Håkonsens tid, trolig ikke så lenge etter at Voss ble integrert i Gulatingsområdet. Kirken synes å ha vært den eneste offentlige kirken på Voss. Vossevangen kring 1890 (Axel Lindahl).

Tabell 1. Kirker i Bergen bispedømme der det er omtalt hovedprest. Legg merke til at det nevnes fylkesprest på Skåla i 1306.

	Årstall	Fylkesprest/hovedprest	Kilde
Bø	1338	<i>hofudpreste j Seliu</i>	DN VII 156
Skåla	1306, 1341	<i>breff fylkisprestz sins, Sighurdi hofudprest a Skala</i>	DN III 63, også VII 178
Stedje	1338	<i>hafudprestrenn a Stediu</i>	DN I 197
Hamre	1329	<i>hofudprestens a Hamre</i>	DN IV 187, også IV 187
Vangen	1348–1391	<i>hofudpreste a Vange</i>	DN V 204, m.fl., for årene 1365, 1366, 1375, 1384, 1391

PROST

Bare få proster er nevnt i Bergen bispedømme. Proster opptrer ved Stedje kirke 1358 og 1463 og på Vangen kirke på Voss 1364 og 1413 (tabell 2). På Stedje faller prostebetegnelsen i tid etter hovedpresten, mens på Voss brukes termene omtrent samtidig. På Voss dreier det seg trolig om to forskjellige personer, som begge heter Jon til fornavn: Jon hovedprest og prost Jon Trondsson. Sistnevnte opptrer i flere diplomer mellom 1362 til 1364. Dessuten vitnet lagrettemennene på Voss i 1413 om at ingen proster noensinne hadde eid noe i prestegården på Vangen (DN XXI 264).

Tabell 2. Kirker i Bergen bispedømme der det er nevnt prost i middelalderen.

Kirke	Prost	Årstall	Kilde
Stedje	<i>preposito rurali in Stadbum, 1358 / soknaprester war i Stedio oc profaster i Sogn, 1463</i>	1358, 1463	DN VIII 169; IV 953
Vangen	<i>profastr á Wangenom a Voss / Prost også nevnt 1413</i>	1364, 1413	DN I 383; XXI 264

RECTOR

Det er noe uklart hva betegnelsen *rector* viser til i kildene. Tittelen synes reservert prester ved et øvre sjikt av kirker med flertallig presteskap som kan ha hatt opplæring- og utdanningsfunksjoner for det lokale presteskapet.

Hele 9 av 11 kirker med *rector* var også "12- eller 10-øreskirke" i 1329 (Hordaland) eller visitaskirke i 1322/23 (Sogn og Firda) (tabell 3). Det synes slik å ha sittet *rectori* ved mange av de antatte fylkes- og fjerdingskirkene. Dette gjelder Eid (1322), Bø (1322), Vereide (1310), Hamre (1327), Eivindvik (1327), Fana (1228, 1319, 1339), Os (1338), Ullensvang (1319, 1320), Kinsarvik (1298). De to unntakene er Strandvik kirke i Åkre (1263) og Kaldestad på Husnes (1337). *Rector* Edmund på Strandvik nevnes tidlig, alt i 1263. Han var sendemann for Håkon Håkonsson og dermed ingen hvemsomhelst. Den antatte fjerdingskirken for dette området sto på Os, ikke på Strandvik. Kaldestad var senere tilknyttet Skåla kirke, fylkeskirken for Sunnhordland.

Tabell 3. Kirker i Bergen rurale bispedømme der det er nevnt *rector*. Denne tittelen synes å være reservert for prester med særskilt høy rang der de fleste var tilknyttet antatte fjerdings- og fylkeskirker.

Kirke	Årstall	Rector	Kilde
Bø	1322	<i>rectore ecclesie de Selio</i>	DN III 128
Eid	1322	<i>rectori ecclesie de Eyghi,</i>	DN III 128
Vereide	1320	<i>rectoris ecclesia de Winreið</i>	DN III 91
Hamre	1327	<i>rectoribus ecclesiarum de Hamar...</i>	DN IV 172
Eivindvik	1327	<i>rectoribus ecclesiarum . . . de Oeyvindarvík</i>	DN IV 172
Fana	1228, 1319 og 1339	<i>rectori et fratribus ecclesie et hospitalis sancte crucis de Fana / rectores apud Fana / rectori ecclesie de Phana</i>	DN II 6, III 117; IV 237
Os (Framnes)	1338	<i>rectorem ecclesie de Oose,</i>	DN IX 111
Ullensvang	1319, 1320	<i>rectori ecclesie Ullinsvangh / rector ecclesie de Ullinsuang / rectoris ecclesie de Wllinsvang</i>	DN I 130; VIII 51; VIII 54
Kinsarvik	1298 og 1299, 1309	<i>Kinzarvikecclesiarum rectoribus / rector ecclesie de Kinzarvik</i>	DN IV 26 og 27; III 85
Åkre (Strandvik)	1263	<i>rector ecclesie de Stranwic</i>	RN I: 1020, se også DN I: 58
Kaldestad (Husnes)	1337	<i>rectorem ecclesie de Caldreghestodum</i>	DN I: 249

Vi har ingen god forklaring på hvorfor Strandvik og Kaldestad kirker hadde slike rektorer.

Det nevnes for øvrig også *rector* ved bykirken St. Nikolai i Bergen (1320) (DN VII 54) som ikke inngår i analysen. Det kan neppe være tilfeldig at *rector*-betegnelsen i Bergen bispedømme knytter så tett an til et sjikt av antatte fylkes- og fjerdingskirker.

FLERTALLIG PRESTESKAP

Foruten ved bykirkene og bispekirkene, Store Kristkirken, St. Maria, St. Nikolai, St. Lavrans, Korskirken og Apostelkirken, alle i Bergen, samt Kristkirken på Selja, finner vi flertallig presteskap på følgende 10 kirker på landsbygda: Bø, Eid, Vereide, Bru og Askvoll i Firda fylke og Tønjum i Sogn, Fana i Nordhordland, Vangen på Voss og Ullensvang og Kinsarvik i Hardanger (tabell 4). Det er dermed mange av de samme kirkene går igjen også på dette området.

Visitas

Foruten de nevnte opptegnelser for Firda og Sogn i Bergen kopibok (DN VII 98) er det få diplomer som vitner om bispevisitaser i Bergen bispedømme. Kopiboken nevner hvilke sogneprester som hadde ansvar for bevertningen. Det normale mønsteret var at biskopen med følge fikk store mengder "bjor og mungåt" (øl og lettøl), vin, samt kost på visitas. Dette er nærmere spesifisert i tabellen nedenfor. Vi har også talt opp samtidige kirker per fjerding i Firda og Sogn, og kan dermed beregne hvor mange som ikke bidro med bevertning dette året. For Eid fjerding mangler det dess-

Tabell 4. Kirker i Bergens bispedømme med flertallig presteskap.

Kirke	Fylke	Flertallig presteskap	Årstall	Kilde
Bø	Firda	<i>Kolbæini vicario</i>	1338	DN X 31
Eid	Firda	<i>Siugurði leighu preste j Oeyghis prestom aat Oeyghis kirkiu</i>	1331; 1335	DN VIII 92; DN I 233
Vereide	Firda	<i>prestinom a Winreide</i>	ca. 1330	BK 17A
Bru	Firda	<i>sira Steinar oc Arnfinner</i>	1322–23	DN VII 98
Askvoll	Firda	<i>erfingi sira Flosa oc sira Arnstein</i> [Flose var prest på Askvoll ca. 1330 (BK: 24B)]	1322–23	DN VII 98
Tønjum	Sogn	<i>sira Ærlender oc sira Olafer</i>	1322–23	DN VII 98
Fana	Nordhordland	<i>vicarius de Fana</i>	1338	DN IX 111
Vangen	Voss	<i>Amundi ok Ogmundr vicarii a Wange, vnderprouest paa Voos</i>	1317, flere nevnt fram til 1446, 1556	DN I 151; VI 787
Ullensvang	Hardanger	<i>... et vicarie ecclesie de Vllinswange,</i>	1309, leieprest i 1340	DN III 84
Kinsarvik	Hardanger	<i>sira Arne «Viceprest» i Kinsarvik, sira arne vicarius i kinstævik</i>	1232, 1314	Olafsen 1903: 11; DN XXI 13

verre opplysninger om hvilke prester som var ansvarlig for kosten. For de syv gjenstående fjerdingene finner vi at 28 av 84 sogneprester var pliktige til å bidra dette året. Det utgjør en tredel av prestene. Sannsynlig gikk oppgaven på rundgang mellom prestene innen fjerdingen. Ved neste visitas var trolig en annen gruppe prester ansvarlig for bevertningen (kosten).

Historiker Gudmund Sandvik mener disse bispeveitslene ligner mye på kongenes veitsler i rikssamlingstiden da biskopene fikk sin årlige reide, og at veitsleutgiftene kunne gli over i det allmenkirkelige kravet om *cathedraticum* samt prestenes bispetiende. Veitslene var kostbare for prestene, og det hendte de måtte ta av kirkens vedlikeholdskasse (*fabrica*) for å dekke kostnadene (Sandvik 1965: 72–74). Bevertningen av biskopen var dermed prestenes ansvar, og de kunne neppe pålegge bøndene å delfinansiere visitasen.

I løpet av de tre og en halv ukene (24 overnattinger) visitasen varte, mottok følget 98 tønner bjør (øl), over 52 tønner mungåt (svakt øl), og 10,5 tønner vin. Dersom det i 1322/23 gikk 115,8 liter på tønningen, slik som på 1500-tallet, utgjorde dette formidable 11.000 liter øl, 6.000 liter svakøl og over 1.200 liter vin. I tillegg fikk følget mat på stedet (kost), men den er sjeldent spesifisert (bortsett fra smør på Stedje). Et biskopsfølge på 18 personer ville da ha ca. 42 liter alkoholholdig drikke tilgjengelig per person per dag. Det gir seg selv at så mye kunne ikke biskopsfølget drikke underveis. Vi får tro at de fleste av de 160 tønningene ble lastet om bord på biskopens skip og fraktet til bispesetet.

Følgende kirker var visitaskirker og 'bidragskirker' i 1322/23 (tabell 5):

Tabell 5. Visitaskirker i 1322/23. Tabellen viser hvor store ytelser biskopen og følget skulle ha på sin tre uker lange reise, og hvilke kirker og sogneprester som besørgtet kosten, og dessuten hvor mange middelalderkirker som fantes i de aktuelle fjerdingene.

Kirke	Antall netter og ytelser	Kirker i fjerdingen som skulle bidra dette året	Totalt antall middelalderkirker i fjerdingen ca. 1322/23
Eid	<ul style="list-style-type: none"> • 4 overnattinger • 16 tønner bjor • 24 tønner mungåt • Gudleik på Eid og de som er oppnevnt med ham skal holde kosten 	<ol style="list-style-type: none"> 1) Eid 2) Flere uidentifiserte prester 	19 kirker (de fem på Selja kommer i tillegg). Uklart hvor mange som ikke bidro dette året
Vereide	<ul style="list-style-type: none"> • 3 overnattinger • 8 tønner bjor • 2 tønner vin • mungåt • 1 prest holder det meste av kosten, 2 andre supplerer (Helgheim og Ålhus) 	<ol style="list-style-type: none"> 1) Re (=Breim) 2) Helgheim 3) Ålhus 4) To uidentifiserte prester, trolig fra Vereide 	10 kirker. Seks som ikke bidro dette året
Bru	<ul style="list-style-type: none"> • 2 overnattinger • 8 tønner bjor • 8 tønner mungåt • 1 tønne vin • 5 prester fra 3 kirker holder kosten 	<ol style="list-style-type: none"> 1) Kinn 2) Naustdal 3) To uidentifiserte prester, trolig fra Bru 	11 kirker. Åtte som ikke bidro dette året
Askvoll	<ul style="list-style-type: none"> • 3 overnattinger • 10 tønner bjor • 8 tønner + 1 lester mungåt • 2 tønner vin • 4 prester fra 3 kirker holder kosten 	<ol style="list-style-type: none"> 1) Vik 2) Kvamme 3) To uidentifiserte prester, trolig fra Askvoll 	13 kirker. Ti som ikke bidro dette året
Stedje	<ul style="list-style-type: none"> • 4 overnattinger • 24 tønner bjor • 9 tønner + 2 lester mungåt • 1 1/2 tønne vin • Smør og annet som hører med å spise • 5 prester skal holde kosten 	<ol style="list-style-type: none"> 1) Trolig Stedje (sira Arne) 2) Nes 3) Hafslø 4) Dale 5) Urnes 	15 kirker. Ti som ikke bidro dette året
Tønjum	<ul style="list-style-type: none"> • 4 overnattinger • 16 tønner bjor • 2 lester mungåt • 2 tønner vin • 6 prester skal holde kosten 	<ol style="list-style-type: none"> 1) Tønjum (Erlend + Olav) 2) Fortun 3) Årdal 4) Jostedal 5) Æri 	10 kirker. Fem kirker som ikke bidro dette året
Aurland (Rygg)	<ul style="list-style-type: none"> • 2 overnattinger • 8 tønner bjor • 2 små lester mungåt • 1 tønne vin • 2 prester skal holde kosten og 2 supplere 	<ol style="list-style-type: none"> 1) Rygg 2) Ølmheim 3) Njøs 4) Rinde 	13 kirker. Ni kirker som ikke bidro dette året

Vik (Hopperstad)	<ul style="list-style-type: none"> • 2 overnattinger • 8 tønner bjor • 1 lest mungåt • 1 tønne vin • 3 prester + 1 kirkeombud skal holde kosten 	<ol style="list-style-type: none"> 1) Hopperstad 2) Leikanger 3) Austreim 4) Tenål 	12 kirker. Åtte som ikke bidro dette året
---------------------	--	--	---

Foruten visitaslisten fra 1322/23 finner vi også biskopen tilstede på Stårheim i 1328 (DN II 166), Kyrkjeide i Stryn i 1328 (BK 11b, 39), i Naustdal i 1308 (DN X 7, 8), på Dale i 1438 (DN I 765) og i Hosanger i 1329 (DN IV 188), men ingen av disse kan knyttes sikkert til ordinære visitaser. Snarere ser det ut til å dreie seg om andre type saker: Om ekteskapsaker, jordhandler og tiendebetaling på nøttesanking.

Fra Voss har vi bedre bevart materiale og kan følge seks av biskopens visitaser over 180 år. Fire av visitasene fant sted om høsten, mellom 14. august og 13. oktober, mens to visitaser foregikk i mai måned.

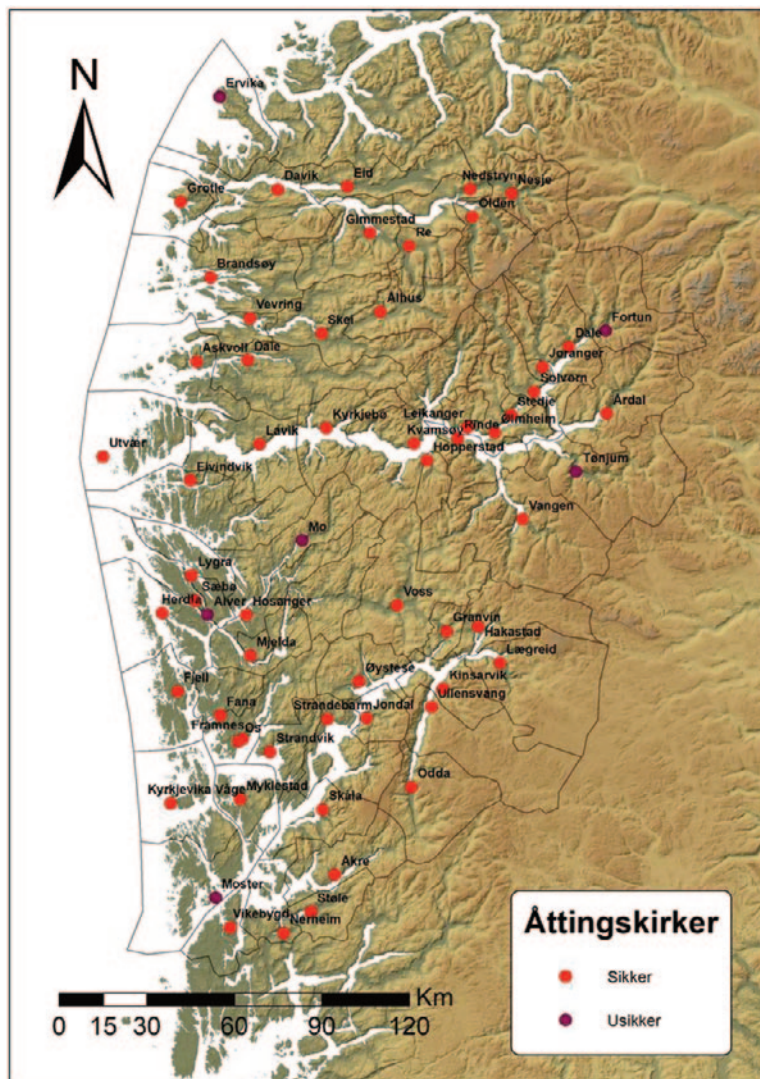
Det framtrer ikke et like klart årstidsmønster i Bergen bispedømme som i Eidsivatingslagen og Stavanger bispedømme. Muligvis ble nordre del av bispedømmet visitert vår og sommer, slik en visitas på Eid 1. mai i 1342 antyder (DN VIII 15), og søndre del sommer og høst, slik de fleste diplomene fra Voss indikerer (tidligste er 15. mai) (tabell 6).

Tabell 6. Kjente visitaser i Bergen bispedømme. Utenom visitaslisten fra 1322/23 er det bare kjent visitaser ved to kirker i Bergen bispedømme.

Kirke	Årstall	Visitas	Dato	Kilde
Eid	1342	<i>herra Paalls med guðs miskunn ærkibiskups j Nidarose [på visitas] fyrst til stadess ville innfinne seg der 1. mai</i>	01/05-1342	DN VIII 150 <i>til stadess</i> må leses ikke som feilskrift for til Stad (jf RN 5: 544), men helst til en kirke med flere prester, her Eid
Vangen, Voss	1309–1487		25/9-1309 13/10-1319 28/5-1365 01/10-1367 14/8-1441 15/5-1487	DN III 82 DN IV 130 DN I 385 DN XXI 125 DN XXI 398 DN XXI 624

ÅTTINGSKIRKENE

Vi finner i alt 53 mulige åttingskirker i Firda, Sogn, Nordhordland og Sunnhordland, ingen på Voss, utenom fylkeskirken, og 8 i Hardanger (tabell 7 og 8) (figur 7). Det gir 62 slike kirker i Bergen bispedømme. For kirkene vi regner som *sikre*, er det enten sammenfall mellom skipreidenavn og kirkenavn eller belagte skipreideting. Ti av forslagene er vi mer usikre på, men finner ingen klare alternativer.

FIGUR 7. Forslag til åttingskirker i Bergen bispedømme i tidlig middelalder. Kart: Frode Iversen.

Tabell 7, a–d. Forslag til kirkesteder med åttingskirker i Nordhordland, Sunnhordland, Firda og Sogn, satt opp fylkesvis. Dette tolker vi som de tidligste lokale offentlige kirkene i bispedømmet, trolig tidlig på 1000-tallet. Fylkes- og fjerdingskirkene kan derimot representere et noe eldre sjikt av offentlige kirker, og ha vært initiert av kongemakten på slutten av 900-tallet.

Tabell 7a. Kirkesteder med åttingskirker i Nordhordland

Fylke	Skipreide	Offentlig kirke (åttingskirke)	Status	Kilde	
1	Nordhordland	Gulen	Eivindvik	Fjerdingskirke	
2	Nordhordland	Radøy	Sæbø (1329)	Sikker	
3	Nordhordland	Lindås	Lygra (1329)	Sikker	
4	Nordhordland	Eikanger	Mo?	Usikker	Tingstadbakken (Ones 2000: 291) 1382 <i>Moskirkiu sokni</i> , DN XII 113 / før 1340: <i>Moo i tysi</i> , BK 7
5	Nordhordland	Alenfit	Seim? Nærmeste kirke	Usikker	Tingvollen nær Seim
6	Nordhordland	Hosanger	Hosanger	Sikker	NRJ III: 446
7	Nordhordland	Herdla	Herdla	Sikker	<i>Herlla skipreida</i> , DN II 514
8	Nordhordland	Arna	Bruvik	Usikker	Eneste kirke i skipreiden og midt i NRJ I: 126
9	Nordhordland	Mjelde	Mjelde	Sikker	
10	Nordhordland	Sotra	Fjell	Usikker	
11	Nordhordland	Skjelde	Fana	Fjerdingskirke	

Tabell 7b. Forslag til kirkesteder med åttingskirker i Sunnhordland.

Fylke	Skipreide	Offentlig kirke (åttingskirke)	Status	Kilde	
1	Sunnhordland	Os	Os i Framnes	Sikker	DN III 162, NRJ II: 531
2	Sunnhordland	Våg	Forsv. kirke: Kyrkjevika ved Våge	Usikker	Våge gir navn til Våg skipreide
3	Sunnhordland	Uggedal	Uggedal (Myklestad)	Sikker	NRJ II: 518
4	Sunnhordland	Strandvik	Strandvik (Åkre)	Sikker	NRJ II: 533
5	Sunnhordland	Strandebarm	Strandebarm	Sikker	DN X 770
6	Sunnhordland	Kvinnherad	Kvinnherad (Skåla)	Fylkeskirke	DN VI 380
7	Sunnhordland	Føyyno	Moster?	Usikker	G 10
8	Sunnhordland	Førde	Vikebygd?	Usikker	<i>Fiorde skelberede</i> NRJ II: 525
9	Sunnhordland	Fjelberg	Fjelberg (NB Nerheim 1329)	Sikker	<i>Ffieldbær skiprede</i> , NRJ I: 127
10	Sunnhordland	Skånevik	Skånevik	Sikker	<i>Skanewigh</i> [skipreide?]: NRJ II: 522
11	Sunnhordland	Etne	Etne (Støle)	Fjerdingskirke	DN XVIII 15

Tabell 7c. Forslag til kirkesteder med åttingskirker i Sogn

	Fylke	Skipreide	Offentlig kirke (åttingskirke)	Status	Kilde
1	Sogn	Utvær	Utvær St Clemens	Sikker	Skipreiden har navn etter øya (Steinsøy 1982: 13)
2	Sogn	Lavik	Lavik	Sikker	
3	Sogn	Klævoll	Kyrkjebø (Klævoll (Kirkebø) Tinglag)	Sikker	
4	Sogn	Kvamsøy	Kvamsøy	Sikker	Kvamsøy skipreide, se Hoprekstad (1957: 124)
5	Sogn	Vik	Vik (Hopperstad eller Fleti?)	Usikker	Hopperstad i <i>Vig skibree</i> , NRJ III: 407. 1522, se også NRJ III: 409
6	Sogn	Fedjos	Rinde (Feios)	Sikker	NRJ III: 405
7	Sogn	Systrond	Leikanger	Usikker	<i>I Søstrand skibree</i> , NRJ III: 385
8	Sogn	Norum	Ølmheim (Norum)	Sikker	NRJ III: 388
9	Sogn	Solvorn	Solvorn	Sikker	NRJ III: 393
10	Sogn	Sogndal	Stedje	Fylkeskirke	<i>Sognmedall skibree</i> , NRJ III: 390
11	Sogn	Aurland	Vangen	Fjerdingskirke	<i>Wlland skibree</i> , NRJ III: 402
12	Sogn	Lærdal	Tønjum (fjerdingskirke) Lægreid (Årdal)	Fjerdingskirke	<i>Lerdall skibree</i> , NRJ III: 400
13	Sogn	Årdal	Årdal	Sikker	<i>Ordall skibree</i> , NRJ III: 399
14	Sogn	Marifjæren	Joranger	Usikker	<i>Mantz skibree</i> NRJ III: 395 gnr. 103 Marifjøra ligger i Joranger sogn
15	Sogn	*Fortun	Fortun	Usikker	Før 1340 (<i>j hofvæ j fortuni</i> , BK 33a)
16	Sogn	Dale	Dale	Sikker	<i>fimtar stemnu til Dals</i> , DN II 146

Tabell 7d. Forslag til kirkesteder med åttingskirker i Firda

	Fylke	Skipreide	Offentlig kirke (åttingskirke)	Status	Kilde
1	Firda	Stadt	Ervika?	Usikker	
2	Firda	Davik	Davik	Sikker	<i>Dhauika skipreido</i> , DN XII 128
3	Firda	Eid	Eid	Fylkeskirke	<i>Eygis skipreidu</i> DN III 124
4	Firda	Gjemmestad	Gjemmestad	Sikker	<i>Gemlastada skipreidho</i> DN XII 127
5	Firda	Breim	Re (Breim)	Sikker	<i>Breideims skipreidu</i> DN IV 239
6	Firda	Olden	Olden	Sikker	<i>Alda skipreidho</i> DN XII 223
7	Firda	Nedstryn	Eide (Nedstryn)	Sikker	<i>Nidstrionv skipreidv</i> DN I 546
8	Firda	Oppstryn	Nesje (Oppstryn)	Sikker	<i>Vppstryonv skipreidv</i> DN I 546
9	Firda	Jølster	Ålhus (Jølster)	Sikker	<i>Iolmstar skipreidu</i> , DN XIII 11
10	Firda	Bremanger	Grotle (Bremanger)	Sikker	
11	Firda	Brandsøy	Brandsøy	Sikker	
12	Firda	Vevring	Vevring	Sikker	
13	Firda	Førde	Førde (Skei)	Sikker	
14	Firda	Askvoll	Askvoll	Sikker	
15	Firda	Dale	Dale [i Dalsfjorden]	Sikker	<i>Dals skiprede</i> DN IV 981

Voss skiller seg ut ved at det var tre “8-øreskirker” i 1329 (Vinje, Oppheim og Evanger) i tillegg til fylkeskirken (Vangen). Kjerneområdet i *Vossaveldi* var delt i åtte mindre, administrative områder kalt åttinger. Her slo aldri skipreidene igjennom. Åttingene framkommer samlet i et brev i 1343, der seks gamle menn forklarte for Gulatingslagmannen hvordan veiarbeidet var fordelt mellom bøndene på Voss, at ingen hadde noen gang vært pålagt større plikter, med hensyn til arbeid eller levering av virke, enn hva manntallet tilsa, og at veibøtingen var ordnet åttingsvis (DN VI 167; Rygh 1910: 559–560). Vi kan ikke utelukke at det har vært én kirke i hver av disse åttingene, men har altså bare klart å finne fire slike kirker (Haukenæs 1887: 104; Berg 1977: 189–190).

Vangen var tingsted og det naturlige samlingstedet på Voss. Her startet planleggingen av fylkeskirken i Håkon Håkonssons tid. I 1271 takket kong Magnus Håkonsson *ollum mannum i Vangs kirkiu sokn* for at de hadde valgt å bygge kirken sin i stein i stedet for i tre, og dermed hadde fulgt hans fars råd (DN IV 2).

Olav Haraldsson skal ha vært på veitsle på Voss alt i 1023, og han holdt samtidig ting med bøndene “der det heter Vang”. Tinglyden på Voss fant det da fornuftig å ta kristendommen (*Heimskringla, Olav den helliges saga*, kap. 121). Vossevangen er nevnt som tingsted flere ganger i diplommateriale, tidligst i 1333 (DN III 170). Her ble det holdt våpenting i 1343 (DN XXI 69), og i 1563 nevnes egen stevnestue (DN IX 788). Et spesielt trekk ved Vangen kirke er at kirkegården skal ha vært delt inn i 8 bolker, en bolk for hver av grendene på Voss, i tillegg til en niende for fremmede (Bendixen 1904: 568). I sum finner vi ingen sammenheng mellom de administrative enhetene på Voss og kirkeorganisasjonen, hverken for skipreidene eller åttingene. Konklusjonen blir derfor at det bare var kirken på Vossevangen som kan regnes som en offentlig kirke i dette fylket.

Dette står i skarp kontrast til Hardanger. Dette fylket var oppdelt i åtte tinglag i 1521. Tinglagene synes å korrespondere med skipreidene. Hardanger hadde ikke “8-øreskirker” i 1329. Derimot var det en nær sammenheng mellom kirkene og tinglagene i 1521 (tabell 8).

Tabell 8. Kirker og tinglag i Hardanger i 1521, og deres status i 1329.

Nr.	NRJ III. 1521	Kirke	Subsidium 1329 (DN I 673)	Tolkning status
1	<i>Vllingswangting</i> (NRJ: 151)	Ullensvang	12 øre	Fylkeskirke
2	<i>Østesøøn tingt</i> (NRJ: 138)	Øystese	10 øre	Fjerdingskirke
3	<i>Graffuetingt</i> (NRJ: 135)	Granvin	10 øre	Fjerdingskirke
4	<i>Vlvigt ting</i> (NRJ: 143)	Ulvik	10 øre	Fjerdingskirke
5	<i>Jonadall tingt</i> (NRJ III: 133)	Jondal	½ mark	Åttingskirke
6	<i>Kynssylvigt tingt</i> (NRJ: 146)	Kinsarvik	12 øre	Fylkeskirke
7	<i>Odhe tingt</i> (NRJ: 150)	Odda	½ mark	Åttingskirke
8	<i>Eidefiord tingt</i> (NRJ: 145)	Eidfjord		Åttingskirke. Overført Stavanger bd. før BK.

Vi konkluderer da med at det i Hardanger fantes en offentlig kirke i hver åtting og at dette kan ha dype røtter. Voss og Hardanger var ganske like med hensyn til befolkningsstørrelse (i 1769 5858 mot 6503) og antall gårdstun (431 mot 496). Begge landskapene var delt i åttinger. Likevel synes private kirker å ha dominert på Voss fram mot 1300, i motsetning til i Hardanger.

OPPSUMMERING AV RESULTATENE

Vi finner i alt åtte fylkeskirker og 15 fjerdingskirker i den rurale delen av Bergen bispedømme (tabell 9, figur 8). Disse synes å ha beholdt sine funksjoner gjennom middelalderen. Ved fylkeskirkene finner vi hovedprester og fylkesprester (Stedje og Skåla). For Sogn og Firda lar disse seg identifisere i en visitasliste fra 1322/23, og for Nordhordland, Sunnhordland og Hardanger ved de såkalte "12-, 10-, og 8-øres-kirkene" i 1329. Av seks fylker i bispedømmet mangler bare Voss fylke fjerdingskirker. Her hadde fylkeskirken dobbel avgift (24 øre).

Også fjerdingskirkene hadde flere prester. Ved 10 av 23 fylkes- og fjerdingskirker kan det dokumenteres flertallig presteskap. Tolkningen av fjerdingskirker i Hardanger er noe mer usikker. Vi har landet på Øystese, Granvin og Hakastad som opptrer i 1329-listen som "10- øreskirker".

I ni tilfeller finner vi at termen *rector* er knyttet til et sjikt av fylkes- og fjerdingskirker. Betegnelsen er likevel ikke eksklusivt for fylkes- og fjerdingskirkene da også to andre kirker i Sunnhordland hadde rektorer.

Tabell 9. Sammenfatning av resultatene for fylkes- og fjerdingskirkene i Bergen bispedømme.

Fylke	Kirke	Rector	Flertallig Prestes.	Fylkespr. /hovedpr.	Prost	Visitas / «12- eller 10-øreskirke»	Tolkning
Nordhordland	Hamre	x		x		x (12)	Fylkeskirke
	Eivindvik	x				x (10)	Fjerdingskirke
	Haus					x (10)	Fjerdingskirke
	Fana	x	x			x (10)	Fjerdingskirke
Sunnhordland	Skåla			x		x (12)	Fylkeskirke
	Framnes	x				x (10)	Fjerdingskirke
	Moster					x (10)	Fjerdingskirke
	Støle					x (10)	Fjerdingskirke
Voss	Vangen		x	x	x	x (24)	Fylkeskirke
Hardanger	Kinsarvik	x	x			x (12)	Fylkeskirke
	Ullensvang	x	x			x (12)	Fylkeskirke
	Øystese					x (10)	Fjerdingskirke
	Granvin					x (10)	Fjerdingskirke
	Hakastad					x (10)	Fjerdingskirke

Sogn	Stedje			x	x	x	Fylkeskirke
	Hopperstad					x	Fjerdingskirke
	Vangen					x	Fjerdingskirke
	Tønjum	x				x	Fjerdingskirke
Firda	Eid	x	x			x	Fylkeskirke
	Bø	x	x	x			Fylkeskirke
	Vereide	x	x			x	Fjerdingskirke
	Bru		x			x	Fjerdingskirke
	Askvoll		x			x	Fjerdingskirke
Sunnhordland	Åkre	x				Annet	
Sunnhordland	Kaldestad	x				Annet	

Det hefter større usikkerhet ved identifikasjonen av åttingskirkene. Samlet finner vi 48 lokale åttingskirker. Flere fylkes- og fjerdingskirker fungerte også som åttingskirker. Vi foreslår at hver skipreide i kystfylkene hadde sin åttingskirke, og at disse ble etablert som kirkesteder tidlig på 1000-tallet i overenskomst mellom kongemakten og tinglyden i forbindelse med at kristendommen ble akseptert, kanskje på Dragseidet i 997 eller på Moster i 1024. Voss skiller seg ut ved at området mangler potensielle åttingskirker.

Diskusjon

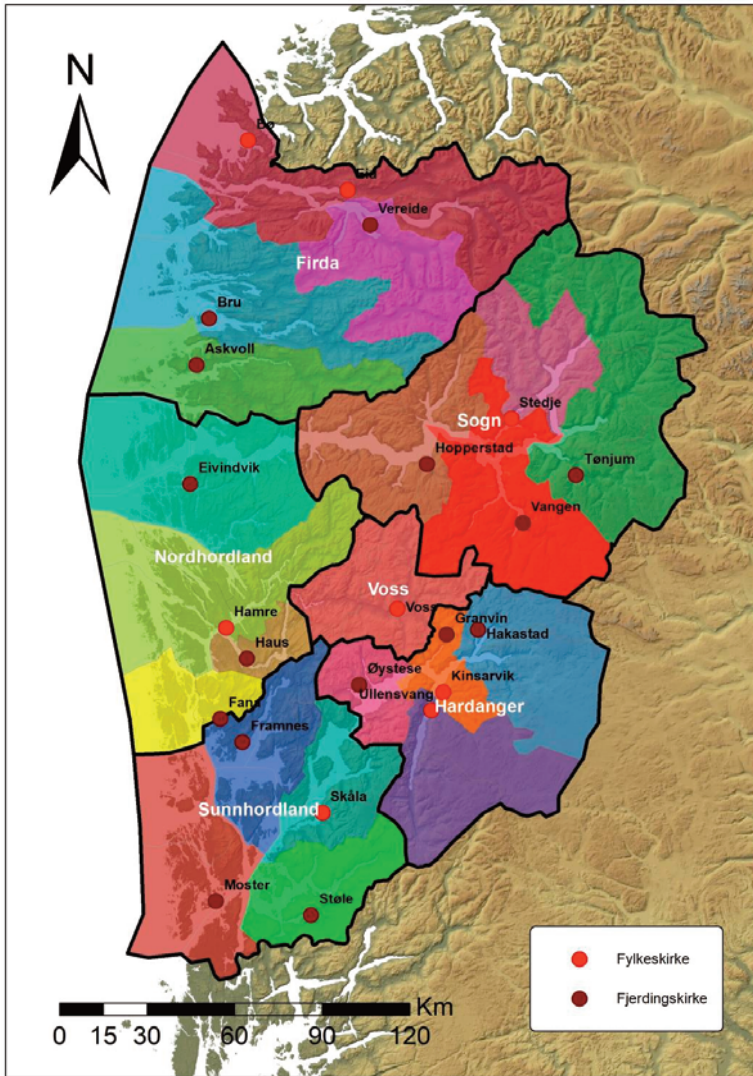
Vi vender tilbake til problemstillingen: Var alle de tidlige kirkene privatkirker? Når ble det etablert en offentlig kirkeorganisasjon i Norge? Og hvilke kirker omfattet den?

Arkeologiske funn gjort i Stavanger domkirke, og på Fitjar,¹⁶ viser at kongen alt i siste halvdel av 900-tallet etablerte kirker langs kysten av Vest-Norge.¹⁷

Mens de øvre delene av kirkeorganisasjonen holdt seg gjennom middelalderen, ble det nederste nivået betydelig endret utover på 1200-tallet. Årsaken er å finne ikke bare i ny sognestruktur og endelig innføring av tidende, men også i befolkningsvekst og store samfunnsendringer med oppløsning av trelldomsinstitusjonen og endringer i elitenettverkene.

¹⁶ En kistegrav innved den nåværende kirken på gården er radiologisk datert til AD 890–1025 (Dunlop 1998). Også på Veøya i Romsdalen er det registrert kirketufter datert til samme tidsrom (Solli 1999).

¹⁷ En tilsvarende situasjon ser vi på det ytre Østlandet, der det også eksisterte et Viken bispedømme allerede på slutten av 900-tallet (Munch 1874: 555–560, Sveaas Andersen 1977: 190).

FIGUR 8. Forslag til fylkes- og fjerdingskirker i Bergen bispedømme i tidlig middelalder. Kart: Frode Iversen.

I *Ágrip* fortelles det at Olav Tryggvason (995–1000) for første gang la fram det kristne budskapet på Moster, med Guds støtte og i opposisjon til Håkon “den onde” (Håkon Ladejarl Sigurdsson). Folket tok imot troen og Olav makten. Videre kristnet Olav fem land, Norge, Island, Hjaltland, Orknøyene og Færøyene, og lot oppføre kirker, først på sine hovedgårder. For å tekkes folk erstattet han blot og bloddrikkelag med drikkelag ved jul og påske, mungåt ved Johannesmesse og høstøl ved mikkelsmesse (*Ágrip*, kap 19).

Den Legendariske Olavssaga (kap. 19) (ca. 1200) forteller at Olav Haraldsson, etter råd fra biskop Grimkjell, la jordegods til kirkene Olav Tryggvason hadde reist, slik at hver “hver fylkeskirke” (*hvarrar fylcis kirkiu*) fikk jordegods til en årlig verdi av 1 mark sølv. Sagaene gir altså Olav Tryggvason æren for å ha oppført de første fylkeskirkene, og Olav Haraldsson for å ha gitt dem et økonomisk fundament. I så fall må sporene etter de kristne menighetene før dette helst knytte an til tidlige høgendeskirker. Flere av disse har åpenbart tilknytning til kongemakten i en tidlig fase.

Kirkeforsker og tidligere biskop Fridtjof S. Birkeli (1973) delte kristningsprosessen i tre faser: (1) Først en infiltrasjonsfase, som varte til omkring 950. I denne perioden fikk de skandinaviske landene kontakt med kristnende områder og fikk impulser derfra. Dernest fulgte (2) en misjonsfase fra ca. 950 til 1030, og så (3) en fase der kirken bygde ut sin organisasjon.

Vi mener dette må nyanseres. Fasen fra 950 til nær 1000 karakteriseres av kongelige og private byggerier. I denne perioden er det lite offentlig utbygging, heller ikke av kongen. I årene rundt år 1000 startet en storstilt offentlig kirkeutbygging på flere nivåer. Det skjer i samarbeid med lokal-, fjerdings- og fylkestingene.

Våre beregninger viser at kanskje så mye som en tredel av kirkene i bispedømmet (71 av 191) var offentlig alt på 1000-tallet. Først med endelig innføring av tienden i det meste av riket, i siste halvdel av 1100-tallet og tidlig 1200-tallet, utvikles etter hvert hoved- og annekskirkesystemet. En ny gruppe av skolerte prester med egne prestegårder i Gulatingslagen fikk nå overoppsyn med to til tre sogneprester i sine prestegjeld. I løpet av de 100 årene etter etableringen av kirkeprovinnsen ble nær alle kirkene offentlige.

En tredel offentlige kirker i Vest-Norge alt på 1000-tallet, er en stor andel sammenliknet med andre land i Europa. Historiker Arne Odd Johnsen (1955) peker på at legat kardinal Nicholas Brekespear hadde særlig suksess med å føre fram Kirkens sak i Norge da erkeprovinnsen ble opprettet i 1152/53. *Canon I* vakte oppsikt og reduserte rettighetene *patronene* (*upphaldsmaðr*) hadde til privatkirkene. Det brøt med egenkirkesystemet “... som opprinnelig hersket i Norge som i alle germanske land” (Johnsen 1955: 40). Brekespear oppnådde særskilt gode resultater i Norge og

overskred “rådende kutyme” i Mellom-Europa. Han ble da også pave etter sin bedrift nordpå.

Våre funn indikerer at det fantes en tradisjon for offentlig kirker i Norge da forhandlingene om erkeprovinsen foregikk. Kanskje var ikke bruddet med den private eiendomsretten så sterkt som Johnsen tenkte seg – særlig ikke i Vest-Norge, ett av de viktigste kristne landskapene i landet. Åpenbart kan det ha hatt betydning for avtalen som ble inngått mellom de norske kongene og paven i Roma.

Biskopen beholdt likevel rettighetene til visitas ved de eldre fylkes- og fjerdingskirkene. Der fantes det et kompetent flertallig presteskap med hovedprester, rektorer, vikarer og administrativt personell (proster) som ivaretok biskopens interesser. På 1300-tallet ble fortsatt biskopsreiden samlet inn via dette eldre systemet, som dannet kjernen i den indre organiseringen av forholdet mellom biskop og presteskap (jf. Tryti 1987). Det nye systemet med hoved- og annekskirker siktet mer mot å organisere presteskap og menigheter, og var slik mer utadrettet mot offentligheten.

Hvordan utviklet den offentlige kirken seg i Norge, og hvilken rolle spilte kongen, eliten og tinget? Vi har først og fremst konsentrert oss om å identifisere det vi forstår som offentlige kirker, det vil si fylkes-, fjerdings- og åttingskirker. Etter vår mening kunne systemet med åttingskirkene, som vi oppfatter som lokale offentlige kirker, ikke ha blitt utbygd før tinget formelt hadde akseptert kristendommen. Det skjer tidligst på Dragseidtinget i 997.

UTVIKLINGEN AV BISPEDØMMET

Da Adam av Bremen skrev i 1070-årene var bispedømmegrensene i Norge ennå ikke fiksert. De tidlige misjonsområdene var løst organisert. Fastere bispedømmer tok først form under Olav Kyrre (1067–1093). På Olav Tryggvassons tid (995–1000) ble grunnlaget lagt for at Selja skulle bli et misjonssentrum. Myten om St. Sunniva og Seljamennene tok form, og allerede tidlig på 1000-tallet må det ha vært et miljø på Selja som drev misjonsvirksomhet mot nord, og som hadde et kristent bakland i sør. Ifølge myten lot Olav Tryggvason reise en kirke for de kristne som allerede var på stedet.

Vi er enige med rettshistoriker Knut Robberstad (1981: 6) som mente at det eldste Selja bispedømme trolig også omfattet deler av Nord-Vestlandet. Han la vekt på at Dragseidtinget i 997 samlet tingfolk fra Sogn, Firda, Sunnmøre og Romsdal, og at kongen dernest dro til Nordmøre og kristnet det fylket (*Heimskringla, Olav Tryggvassons saga*, kap. 59). Videre vil vi framheve at Håkon den godes misjonsforsøk omfattet tre fylker nord for Selja, og da også Nordmøre (*Heimskringla, Håkon den godes saga*, kap. 13). Kanskje var det først med etableringen av den norske kirkeprovinsen

i 1152/53 at grensen mellom Bergen og Nidaros bispedømmer blir satt slik vi kjenner den fra senere, og områdene Sunnmøre, Romsdal og Nordmøre kom under Nidaros bispedømme.

I antologien om innskriften på Kulisteinen (red. Stige & Risbøl 2021) gir historiker Jón Viðar Sigurðsson et viktig bidrag. Den kjente runesteinen i Romsdal vitner om at kristendommen hadde vært i landet i 12 vintre: *Þórir ok Hallvarðr reistu stein þenna ept Ulfjótt(?)... Tolf vetr hafði kristindómr verit í Nóregi....* Det er interessant at Sigurðsson (2021: 179) leser ordet 'kristendom' på innskriften som synonymt med 'kristenretter'. Han mener dette konkret viser til Olav Haraldssons besøk i Nidaros i 1017, da Olav skal ha satt en kristenrett etter Grimkjells og andre lærdes råd. Siden dro Olav sørover langs kysten og satte kristenretter (*kristin log*) på alle ting. Deretter dro han til Viken i 1019 og nordover i 1020. Tallet 12 oppfatter han for øvrig som et rundtall for 10. Han daterer dermed innskriften til 1027.

Det er imidlertid ingenting i veien for at innskriften kan være eldre. Filolog Aslak Liestøl foreslo alt i 1957 at innskriften henviste til Drageidtinget i 997 (NIyR IV: 286). I så fall blir dateringen 1008 eller 1009, altså i Ladejarlens styrestid. I norsk sammenheng nevnes sjeldent Svein Tjugeskjegg's lovgiving. Ifølge Adam gjorde danskongen slutt på avgudsdyrkingen og innførte kristendommen ved lov (Adam av Bremen II.36, II.41). Hvorvidt en slik lov ble tatt opp i de norske landskapslovene under hans overherredømme tidlig på 1000-tallet, er likevel uklart.

Innenfor det eldste Selja bispedømme kan det i alt dokumenteres seks Kristkirker: På Veøya i Romsdal (DN XV 1; Brendalsmo 2008: 48–49), på Borgund på Sunnmøre (AB: 133, 136), på Selja, i Bergen, på Støle i Sunnhordland (JBB: 210) og i Stavanger (Kviterud 2006). Kirker med denne dedikasjonen har blitt satt i sammenheng med tidlige residenskirker for biskopene før det ble faste bispeseter (Taranger 1890: 219–221; Helle 1997: 244).

Hypotesen er besnærende, i og med at fire av disse er reist på markedsplasser (for å bruke et nøytralt begrep). Dette var steder hvor mange folk samlet seg, og kristendommen kunne nå ut. I tillegg var misjonsbiskopene beskyttet av høvdingen eller kongen som ivaretok freden og sikkerheten på stedet. Adam av Bremen forteller om Ansgar og Wittmar som drev misjonsvirksomhet i Birka på oppdrag for keiser Ludvig den fromme i 829, fulgt av erkebiskop Unni 70 år senere (Adam av Bremen I.21, I.60). Han nevner også at Ansgar vigslat biskoper til byene Slesvig, Ribe og Århus (Adam av Bremen II.4). Det er likevel bare kirkegården under Stavanger domkirke som med sikkerhet kan dateres til tidligste kristen tid (Høgestøl & Sandvik 2020: 168–169). Muligheten for at Kristkirkene skulle være uttrykk for en tidlig utbygging av residenser får så langt lite støtte i de arkeologiske kildene.

Uansett, den offentlige kirken bredte seg ut på bygdene. I hovedsak er det dette systemet vi mener å kunne påvise i denne artikkelen. Selv i de innerste fjordområdene og på Voss trengte den offentlige kirken gjennom, ved hjelp av tinginstitusjonen. Inkluderingen av åttingskirkene medførte at ca. en tredel av kirkene i bispedømmet allerede tidlig på 1000-tallet ble et ledd i den offentlige kirkeorganisasjonen.

Kristkirken på Selja var den viktigste residensen i tidlig kristen tid for biskopene som skrev seg til Selja (*biscup i Seliu*), og kan ha fungert som et senter for misjonsmarken videre nordover. Fylkes- og fjerdingskirkene ble trolig anlagt som offentlige kirker i den tidlige kristningsperioden. Vi finner i alt 23 slike offentlige kirker i den tidligste fasen (fylkes- og fjerdingskirker). Kongen er initiativtaker, og lar også sitt aristokrati oppføre slike kirker på kongelig veitslejord (eksempel Støle og Stedje). Det er sannsynlig at de kongesbygde kirkene ble reist på eiendommer som lå til kronen (*bona regalia*), i og med at flere av disse kan belegges som forleninger til lendmenn og senere kongelige tjenestemenn i middelalderen.

Betegnelsen og oppkomsten av åttinger og åttingskirker er et mysterium. Vi vet sikkert at det ble bygget kirker på Vestlandet ved midten av 900-tallet. Det er nettopp i denne perioden at skipreidesystemet etableres som et nasjonalt forsvarssystem, og det kan tenkes at ordet *skipreide* da fortrenget en eldre betegnelse, *åttning*, i kystområdene. Det virker lite sannsynlig at begrepet *åttingskirke* er en ren normativ konstruksjon, slik det har vært hevdet. Denne påstanden trenger omfattende dokumentasjon for å ha troverdighet. Åtting opptrer i mange sammenhenger i Gulatingsloven, ikke bare i forbindelse med åttingskirker. Det fremgår klart at åtting og skipreide brukes synonymt om Gulatingslovens manntallskrets (G 298; G 296; Robberstad 1981: 394). Det viser tydelig en nær sammenheng mellom åttingen og skipreiden, og at det sannsynligvis handler om endring i begrepsbruk over tid. Begrepet *åttingskirke* var fortsatt i bruk i Magnusteksten i 1160-årene (G 12). Hadde det vært en ren normativ konstruksjon er det lite sannsynlig at begrepet ville overlevd lovrevisjonen som fant sted da.

Spørsmålet vårt er likevel når disse åttingskirkene ble oppført av tinglyden. Det kan neppe ha skjedd før på 1000-tallet gjennom en enighet mellom kongemakten og tingsystemet. Da kan man forestille seg at termen *åttning* ennå ikke var utkonkurrert av den yngre skipreide-betegnelsen. En nærliggende mulighet er at hovedutbyggingen av åttingskirkene skjedde etter at tinget hadde godtatt kristendommen. På Vestlandet kan det ha vært allerede fra 997. Alternativt kan det ha skjedd noen tiår senere, i forbindelse med Mostertinget.

Vi finner 53 åttingskirker i Firda, Sogn og Hordaland, én på Voss (= fylkeskirken) og 8 i Hardanger: I alt 62 kirker der kanskje 13 også var fjerdings- eller fylkeskirker.

Det er påfallende at disse kirkene synes å ha betalt 8 øre i paveavgift på 1300-tallet. Dette kan være en gammel ordning, men det er tvilsomt at begrepet *åttingskirke* kommer fra denne avgiften. Det er mer sannsynlig at begrepet viser til en geografisk enhet. Det kan være av betydning at alle fylkene på Vestlandet, inkludert Rogaland, Møre og Romsdal, men unntatt Firda, besto av et antall skipreider som er delelig med 8 (fra sør: 32, 32, 16, 15, 16 og 8). Både Voss og Hardanger besto av 8 tingkretser hver (DN VI 167), og ved Vangen kirke på Voss var kirkegården inndelt i åtte bolker i tillegg til en niende for fremmede (Bendixen 1904: 568).

Ifølge Frostatingslovens kristenrett hadde *fylkis menn alla* under trussel om bøter til biskopen plikt til å bygge fylkeskirker og tjærebre hvert tredje år (F II 7). Et tilsvarende påbud finnes ikke i Gulatingslovens kristenrett, bare vedlikeholdsplikt av alle typer kirker.¹⁸ Dette viser trolig at fylkes-, fjerdings- og åttingskirker allerede eksisterte da Olavsteksten ble vedtatt på tinget. Når kongene mot slutten av 1000-tallet begynte å bygge i stein, og aristokratene fulgte etter gjennom 1100-tallet, må vi tro at vedlikeholdsplikten ikke gjaldt deres kirker. For åttingskirkene er det mulig at vedlikeholdet falt på tingfolket fram til tienden ble vanlig på 1200-tallet. Da falt vedlikeholdsplikten uansett bort for samtlige kirker, og offentlig oppnevnte kirkeverger tok over ansvaret.

Samtlige fylkeskirker i de seks fylkene på Olavs tid var upretensiøse trebygninger. Et godt eksempel er Hamre kirke, der den eldste kjente bygningen var i stavkonstruksjon, og som på slutten av 1500-tallet ble erstattet med en laftet tømmerbygning der skipet målte 8,6 x 8,6 m eller 8,5 x 10,6 m. Tre av kirkene ble derimot nybygd i stein. Ullensvang og Vangen (Voss) på 1200-tallet,¹⁹ Skåla (Kvinnherad) noe tidligere.²⁰ Skåla og Vangen, og kanskje også Ullensvang, var krongods.

Også et flertall av de 23 fjerdings- og fylkeskirkene var trebygninger gjennom hele middelalderen. Fire av dem ble nybygd i stein: Støle, Moster, Fana og Vangen i Aurland, og de førstnevnte sto på krongods. Vangen kan ha vært lendmannsgård,

¹⁸ G 10–13. En tilsvarende vedlikeholdsplikt finnes også i Eidsivating (E 34, 36, 39) og Borgarting (B 8).

¹⁹ Kirken på Vangen kan være innviet i 1277 (Berg 1977).

²⁰ Hoff & Lidén (2000: 152–153) antyder en byggetid omkring 1275–1300. Generelt om dateringer: Vårt utgangspunkt er kirkestedet, og dette er som oftest eldre enn eldste daterte kirkebygning. Dette blir tydelig ved kirkesteder som Ullensvang, Vangen og Skåla (og flere andre), at det må ha stått eldre kirker der, i og med at de på 1300-tallet omtales som fylkeskirker, noe de neppe ville blitt dersom kirkestedet først ble etablert på 1200-tallet. Rundt 200 m ned for Skåla kirke ble det 2008 påvist en middelaldersk kirkegård (Birkenes 2004). Det er høyst tvilsomt at kirkestedet skulle være flyttet derfra og opp til der Skåla kirke står (jf. Rygh 1910: 42).

og dermed også krongods, i og med at en stor, kongevennlig ætt skal ha hatt sitt sete i Aurland, men uvisst på hvilken gård (Ohnstad 1962: 101-112).

Det kan se ut til at det meste av dette steinbyggeriet på 1100- og 1200-tallet skjer på gårder der det satt lendmenn, eller som var i kongens eie. Det kan ha vært deres måte å vise sin makt og posisjon i samfunnet på (*conspicuous consumption*).

Det var bare fire steinkirker blant de 45 "ordinære" åttingskirkene i områdene utenom Voss og Hardanger (Herdla, Kvamsøy, Leikanger og Dale) (de åtte høyere rangerte offentlige kirkene er tatt ut av tallene). Det gir en andel steinbyggeri på ni prosent for de lokale åttingskirkene. Tjueseks av bispedømmets øvrige 146 kirker var oppført i stein. Det gir en andel på 18 prosent steinbyggeri. Hardanger skiller seg ut med en særskilt høy andel steinbyggeri blant offentlige kirker. Fire av de åtte kirkene vi har identifisert som offentlige der, inkludert de høyere rangerte kirkene, var bygget i stein (Ullensvang, Odda, Kinsarvik og Eidfjord), det vil si halvparten. Det indikerer kanskje at den offentlige kirken i Hardanger ble utbygget noe senere enn i kystområdene. Vi kan uansett konkludere med at de lokale åttingskirkene ofte var enkle trekirker. Det yngre steinbyggeriet var mer utbredt blant private og høyere rangerte offentlige kirker. Kanskje fikk kvaliteten på kirkebygningen betydning når man senere utpekte de nye hovedkirkene i prestegjeldene.

HORDALAND, VOSS OG HARDANGER

Betegnelsen fylkesprest synes å ha blitt brukt om presten i Skåla kirke i 1306. Det aktuelle brevet var stilet til Sira Steingrim på Skåla og alle andre prester ...*a Sunnhordulande...* (DN III 63). Det viser at Sunnhordland ble regnet som et fylke av kirken og at Steingrim hadde en særskilt rolle.

Antallet delegater fra Hordaland til Gulatinget økte fra Magnus-teksten ca. 1170 til landsloven av 1274, sammenliknet med Rogaland, som Hordaland tidligere hadde likt antall med. Dette viser sannsynligvis at Voss og Hardanger (?) ble integrert i Hordaland i dette tidsrommet. Leidanglisten i G 315, som er av ukjent alder, men eldre enn 1170, viser at hordene skulle stille med 24 skip. Det sammenfaller med antall skipreider i Sunn- og Nordhordland, når de to skipreidene i ytre Sogn regnes med til Hordaland (de lå i Eivindvik fjerding). Det er usikkert om dette er tilfeldig eller ikke, og skipstallet i Sogn blir da dessuten vanskelig å få til å gå opp.

Det er også andre argumenter for at Voss var rettslig uavhengig og først ble integrert i Gulatingslagen og Hordaland mellom ca. 1160–70 og 1274. *Magnússdrápa*, et skaldekvad fra omkring 1100 (Gade 2009: 396–397), trekker et skille mellom horder og vossinger, og indikerer at både Voss og Hordaland var egne kongehyllingskretser. Fra Voss ble det utstedt eget kongevalgsbrev så sent som 1. september 1449

(NgL 2. R, bd II: 5, Tillegg 3; Opsahl 2022: 154). Normalt besto en kongehyllingskrets av ett fylke eller en kooperasjon av flere fylker (Taranger 1934). Det viser at Voss i eldre tid var et eget fylke.

I 2012 undersøkte arkeologer et ringtun fra eldre jernalder på Sausjord nær grensen mellom Voss og Aurland. Disse tolkes gjerne som tingsteder/samlingsplasser på regionalt nivå (Storli 2010; Iversen 2015). På Sausjord vedvarte kokegropaktiviteten i vikingtid og høymiddelalder. Utgraver mener at funksjonen som samlingsplass ble opprettholdt også etter at bygningene i tunanlegget forsvant på 500-tallet. Trolig teltet man da i området i stedet. Den yngste C14-dateringen viser 1280–1390 på 1. sigma (Beta 302076), men kan være både litt eldre og yngre på 2. sigma (Hatling & Bruen Olsen 2012: 71). Det er påfallende at aktiviteten varte til ut på 1200-tallet. En noe dristig tolkning er at Voss fremdeles tidlig på 1200-tallet sto utenfor Gulatingets jurisdiksjon, og at Sausjord fortsatt var stedet for å løse rettslige tvister mellom Voss og Aurland (se Iversen 2019 for mer utførlig diskusjon).

Voss og Hardanger skiller seg administrativt fra Hordaland, særlig Voss. Den minste tingkretsen der var åttingen, belagt i 1343 (DN VI 167). Det er mulig at hver åtting på Voss hadde egen kirke, men vi har bare funnet belegg for dette i fire tilfeller (Haukenæs 1887: 104; Berg 1977: 189–190). Også fylkeskirken på Voss skiller seg fra de andre fylkeskirkene; den var rikere, hadde et større sogn og betalte dobbel avgift til paven.

Hardanger skiller seg ut ved å ha to “12-øreskirker”: Ullensvang og Kinsarvik. Her kan det være et kronologisk skifte, eller det kan forklares ved at kirkene hadde forskjellige funksjoner. Begge kirkene hadde flertallig presteskap. Begge var samlingsstedet i sin skipreide, og begge var tingsteder. To forhold skiller. På Almerket ved Kinsarvik kirke lå det en markeds plass, i en tidlig fase knyttet til Hallingdal og Valdres. Det er kjent at folk derfra søkte seg til Kinsarvik under markedet (Loftsgarden 2017: 105). I tillegg til Kinsarvik kirke skal det nær Almerket ha stått en kirke tilegnet Det hellige kors (Olafsen 1903: 6). Også Borgund og Veøya kjennetegnes ved flere kirker på stedet. Ifølge Robberstad (1966: 41) ble fjerdingstinget for Hardanger holdt på Almerket, men dette er usikkert. For øvrig er det nær sammenheng mellom de åtte tingkretsene i Hardanger og kirkene. Hver tingkrets hadde navn etter et kirkested. Disse regner vi som Hardangers åttingskirker. Dersom Voss og Hardanger ble integrert i Gulatingslagen etter 1170, men før 1274, er det også naturlig å tenke seg at den offentlige kirkeorganisasjonen ble etablert senere her enn i Gulatingets kjerneområde.

BØ OG EID

Også helt nord i bispedømmet er det uklarerheter når det gjelder kirkestatus, da både Bø på Selja og Eid i Nordfjord framstår som fylkeskirker. Også her hadde begge kirkene flere prester. I 1338 ble sira Aslak på Bø av biskopen titulert *hofudpreste j Seliu* (DN VII 156). Dette til tross for at biskopen under visitas femten år tidligere i 1322/23 (DN VII 98) skulle ha fire overnattinger på Eid, og ingen på Bø. Kanskje hadde biskopen frasagt seg sin visitasrett på Bø, slik biskopen i Stavanger gjorde for Mariakirken der i 1445 (DN IV 896). I 1342 synes startskuddet for visitas å være Eid i Nordfjord, der erkebiskopen skulle være til stede 1. mai (DN VIII 150).

RECTOR

I 9 av 11 tilfeller har vi med sikkerhet kunnet knytte begrepet *rector* til kirker med flertallig presteskap. For de to siste – Kaldestad og Strandvik – har vi ingen god forklaring. I et brev fra 1309 ble presten ved Kinsarvik kirke omtalt som *rector ecclesie de Kinzarvik*, mens prestene ved kirkene på Odda og Ulvik ble titulert *presbiter ecclesie de Ulfvik et presbiter ecclesie de Odda* (DN III 85), og altså underordnet Kinsarvikpresten. På dette tidspunkt var det fortsatt leieprest (*vicarius*) ved Kinsarvik kirke (DN XXI 13). Trolig har vi her et eksempel på den da fortsatt pågående organiseringen av kirkene i lokale prestegjeld, og at *rector* “hang igjen” som en tittel på en overordnet prest.

I samtlige sammenhenger der *rector* blir benyttet som betegnelse, gjelder det dokumenter skrevet av ledende menn i kirken, mest vanlig i biskopens eller erkebiskopens brev. De er skrevet på latin, hvilket viser at mottagerne var latinkyndige. Vi kan derfor ta for gitt at mottagere av slike brev befant seg ved domkapitlet, fylkes- og fjerdingskirkene.

ARKEOLOGISKE INDIKATORER

Vi har tidligere (Iversen & Brendalsmo 2020, 2021) benyttet runeinnskrifter på eller nær kirkestedsgårder som kilde til tidlig kristen praksis. I Bergen bispedømme har vi også undersøkt distribusjonen av store steinkors for å vurdere deres nærhet til fylkes- og fjerdingskirker.

De norske steinkorsene er tidligere blitt behandlet av Fridtjov Birkeli (1973) i en større avhandling. Han konkluderer med at korsene hører hjemme i misjonstiden fra midten av 900-tallet og et stykke inn på 1000-tallet, da organiseringen av kirken til dels gikk side om side med det fortsatte misjonsarbeid i mer avsidesliggende strøk.

Kristine Holme Gabrielsen (2007) konkluderer i sin hovedfagsavhandling om de vestnorske steinkorsene med at midten av 900-tallet og begynnelsen av 1000-tallet

var det mest sentrale tidspunktet for når steinkorsene først ble reist, men mener analogier kan åpne for at det også kan ha skjedd senere. Ut fra formen grupperer hun korsene fra A til E og finner at A-korsene kan være eldre enn B-korsene. E-korsene kan trolig også tolkes som tidlige. En analyse av plasseringen for 56 kors fra hele Vestlandet inkl. Rogaland viste at et klart flertall sto på gårder (31), mens det var langt færre kors på kirkesteder (9), tingsteder (8) og ved veier (7). 2 sto ved grenser. Av kirkesteds-korsene var det ett A-kors og to E-kors (Gabrielsen 2007: 253, 227). Av samtlige kirkesteds-kors er det kun på Eivindvik vi finner en av de eldste korstypene (A) i primærkontekst inne på kirkegården. Dette viser at bare få slike kors sto ved de tidlige fylkes- og fjerdingkirke som vi har identifisert her, og at de eldste korstypene ikke kan benyttes som indikatorer for identifisering av offentlige sentralkirker.

FIGUR 9. Olavsteinen (189 x 35 cm) ved Stedje fylkeskirke i Sogn. “Olav konge skjøt mellom disse steiner”. Innskriften fra ca. 1150 refererer trolig til Olav Haraldssons utstyking av kirketomten for den første fylkeskirken på Stedje på begynnelsen av 1000-tallet. Foto: Fylkesarkivet i Sogn og Fjordane. Tegning fra 1626 og tolkning av runene er hentet fra Norges innskifter med de yngre runer. Figur: Frode Iversen.

Det finnes et antall runeinnskifter på kirkegårder som viser til tidlig kristning. Innskriften Gjerde I (NIyR IV: 271) “Erlend ristet disse runer etter Olve, (sin) far” har samme datering som Galteland-steinen på Agder (ca. 1020). Ved Grindheim kirke

(NIyR IV: 273): “Tormod reiste denne sten etter Tormod ‘Svi(d)ende’, sin far” er tidfestet til ca. 1050. En flat gravstein, nå tapt, som opprinnelig lå ved foten av alteret i nåværende kirke på Hopperstad (reist ca. 1130 på samme tuftsted som en eldre kirke bygd ca. 1060), og som bør kunne relateres til denne eldste kirken (NIyR IV: 390): “Gud Herren hjelpe Ketils sjel”. På Svanøya i Kinn står et steinkors (NIyR IV: 417) med innskriften *Þórðr lét reisa kross þenna ept(ir ...)* datert til ca. 1000. I sum viser gjennomgangen at det er få slike innskrifter ved våre fylkes- og fjerdingskirker.

Kanskje den mest talende runeinnskriften i vår sammenheng er den såkalte “Olavssteinen” ved fylkeskirken på Stedje. Runesteinen er 1,89 cm høy og 39 cm bred, og sto i 1626 på en høy bakke rett nord for kirken. Innskriften er fra midten av 1100-tallet og lyder: *Ólafur konungr skaut milli steina Þessa – Kong Olav skjót mellom disse steiner* (NiYR 4: 196). Den tradisjonelle tolkningen (fra *Norges innskrifter med de yngre runer*) er at dette er en minnestein for utstykkningen av tomten til Stedje kirke. Det henvises trolig til den store middelalderkongen Olav Haraldsson. Eller som utgiver Magnus Olsen formulerer det: «Olav Tryggvason kan man, efter at Olav Haraldsson hadde gjort sin gjerning, umulig ha kalt *Olav konge*, rett og slett» (NiYR IV: 197). Sagnet skriver seg fra tiden da den norske kirkeprovinsen ble opprettet, og knytter Olav Haraldsson direkte sammen med grunnleggelsen av en av bispedømmets viktige fylkeskirker.

Oppsummering

I artikkelen har vi undersøkt oppkomsten av en offentlig kirkeorganisasjon i Bergen bispedømme i 950–1250. Vi argumenterer for at tre organisatoriske nivåer av fylkeskirker, fjerdingskirker og åttingskirker var på plass allerede tidlig på 1000-tallet.

Offentlige lokalkirker ble etablert i samarbeid med tinget. Allerede på 1000-tallet var en tredel av kirkene i Vest-Norge offentlige. Dette skiller seg fra de føydale samfunnene på kontinentet og De britiske øyer. Der var egenkirkesystemet dominerende fram til den gregorianske kirkereformen spredte seg fra andre halvdel av 1000-tallet.

Vi finner grunnlag for å definere seks fylker/sysler innenfor bispedømmet. Kirkeorganisasjonen ble bygd ut i tråd med den verdslige inndelingen i fylker, fjerdinger og skipreider (åttinger). Selja bispedømme ble delt tidlig på 1100-tallet. De nye enhetene fikk lagt til nye områder. Voss og Hardanger ble føyd til det nye Bergen bispedømme mellom 1160/70 og 1274, og Valdres og Hallingdal omkring 1170 til Stavanger bispedømme. Vi finner at det eldre, store Selja bispedømme opprinnelig omfattet fylkene Sunnmøre, Romsdal og kanskje Nordmøre lengst nord. Disse ble senere overført til Nidaros bispedømme, trolig i forbindelse med at den norske kirke-

provinsen ble etablert i 1152/53. De tidlige biskopene skrev seg til Selja fram til erkeprovinsen ble opprettet. I 1170 ble levningene av St. Sunniva, Vest-Norges skyts-helgen, flyttet fra Selja til Bergen som nå definitivt var det faste bispesetet, og som trolig hadde fungert som dette i flere tiår.

Det høye antallet offentlige kirker, som vi har påvist i denne artikkelen, viser at det var andre, mer egalitære samfunnsstrukturer i Norge enn ellers i Europa. Ikke minst var tinginstitusjonen en viktig driver for utbyggingen av kirkeorganisasjonen, særlig på lokalt nivå. Forhandlingene om opprettelsen av den norske kirkeprovinsen lå i forkant av utviklingen i Europa. Forhandlingene gikk i kirkens favør og svekket private kirkeeeiers rettigheter til sine kirker. Det var kanskje mulig fordi det allerede fantes en mer enn 150 år gammel tradisjon for offentlig kirker i Norge.

Takkeord

Forfatterne ønsker å takke historiker Anna Kolberg Boverud, seniorrådgiver ved Universitetet i Oslo, for viktig bistand i skrivearbeidet med denne artikkelen. Vi vil også takke fagfellene for innspill som har gjort artikkelen bedre. Ikke minst vil vi takke redaksjonen for dens generøse tålmodighet med tidsfrister og øvrig hjelp med å ferdigstille manus.

Bibliografi

KILDER

- AB = *Aslak Bolts jordebok*, utg. Jon Gunnar Jørgensen. Oslo: Riksarkivet, 1997.
- ADAM AV BREMEN. *Beretningen om Hamburg stift, erkebiskopenes bedrifter og øyrikene i Norden*, overs. Bjørg Tosterud Danielsen & Anne Katrine Frihagen. Oslo: Aschehoug, 1993.
- BK = *Bergens Kalvskinn*, utg. Eyvind Fjeld Halvorsen, Finn Hødnebo & Magnus Rindal. Corpus Codicum Norvegorum Medii Aevi, Quarto Series VIII. Oslo, 1989.
- BREVIARIUM NIDROSIENSE, utg. Ingrid Sperber. Oslo: National Library of Norway, 2019.
- DEN LEGENDARISKE OLAVSSAGA, utg. Didrik Arup Seip. Avhandlinger utgitt av Det Norske Videnskaps-Akademi i Oslo, II: Hist.-Filos. Klasse, 1929: 2. Oslo, 1929.
- DN = *Diplomatarium Norvegicum*, bind I–XXIII. C. C. A. Lange, C. R. Unger m.fl. Christiania/Oslo: Norsk historisk kjeldeskrift-institutt, Riksarkivet m.fl., 1847–2011.

- F = *Frostatingslova*, overs. Jan Ragnar Hagland & Jørn Sandnes. Norrøne bokverk. Oslo: Det norske Samlaget, 1994.
- G = *Gulatingsslovi*, overs. Knut Robberstad. 4. utg. Norrøne bokverk 33. Oslo: Det norske Samlaget, 1981.
- HISTORIA NORWEGIE*, utg. Lars Boje Mortensen & Ingrid Ekrem, overs. Peter Fisher. København: Museum Tusulanum Press, 2003.
- HEIMSKRINGLA*, overs. Anne Holtsmark & Didrik Arup Seip. I *Norges kongesagaer*, bind 1–2. Oslo: Gyldendal, 1979.
- HÅKON HÅKONSSONS SAGA / Soga om Håkon Håkonsson*, overs. Finn Hødnebo/Kr. Audne. *Norges kongesagaer / Noregs kongesoger*, bind 4. Oslo: Gyldendal/Det Norske Samlaget, 1979.
- JBB = *Jordebok for Bergen bispedømme ca. 1600, med jordebok for Hospitalet i Bergen ca. 1617–21*, utg. Ole-Jørgen Johannessen. *Norske kyrkjelege jordebøker etter reformasjonen III*. Oslo, 2000.
- LANDSLOVEN = *Magnus Lagabøters landslov*, overs. Absalon Taranger. Oslo/Bergen: Universitetsforlaget, 1970.
- NGL = *Norges gamle Love indtil 1387*, bind I–V, utg. Rudolf Keyser, Peter Andreas Munch, Gustav Storm & Ebbe Hertzberg. Christiania: Grøndahl & Søn, 1845–1895.
- NIYR IV = *Norges Innskrifter med de yngre Runer*, bind IV, utg. Magnus Olsen. Oslo: Norsk Historisk Kjeldeskrift-Institutt, 1957.
- NRJ = *Norske Regnskaber og Jordebøger fra det 16. de Aarhundrede*, bind 1–4, utg. H.J. Huitfeldt-Kaas. Christiania: Det Norske historiske kildeskriftfond, 1887–1906.
- ÓLÁFS SAGA TRYGGVASONAR, EFTIR ODD MUNK. I *Heimskringla, Konunga sögur I–III*, utg. Guðni Jónsson. Reykjavík, 1957.
- RN = *Regesta Norvegica*, bind I–XI, red. Erik Gunnes, Halvor Kjellberg m.fl. Oslo: Norsk Historisk Kjeldeskrift-Institutt / Riksarkivet, 1978–2015.
- ÁGRIP = *Ágrip or Norges kongesoger*, overs. Gustav Indrebø. Oslo: Det Norske Samlaget, 1973.

LITTERATUR

- AARAAS, Margrethe Henden, Torkjell DJUPEDAL, Sigurd VENGEN & Finn Borgen FØRSUND. 2000. *På kyrkjeferd i Sogn og Fjordane*, bind 1: *Nordfjord og Sunnfjord*, bind 2: *Sogn*. Førde: Selja forlag.
- ANDRÉN, Anders. 1983. Städer och kungamakt – en studie i Danmarks politiska geografi före 1230. *Scandia* 49.1: 31–76

- ANGLERT, Mats. 1995. *Kyrkor och herravälde. Från kristnade till sockenbildning i Skåne.* Lund studies in medieval archaeology 16. Lund: Almqvist & Wiksell International.
- ANKER, Leif. 2000. *Stokk eller stein? Kirker, byggemåter og mulige byggherrer i indre Sogn omlag 1130–1350. Belyst ved et utvalg kirker fra perioden.* Upublisert hovedfagsoppgave i kunsthistorie. Oslo: Institutt for arkeologi, kunsthistorie og konservering.
- BANG, A. Chr. 1912. *Den norske Kirkes Historie.* Kristiania/Kjøbenhavn: Nordisk Forlag.
- BARLOW, Frank. 1979 [1963]. *The English Church 1000–1066. A history of the later Anglo–Saxon church.* Second edition. Longman: London & New York.
- BENDIXEN, B. E. 1904–13. *Kirkerne i Søndre Bergenhus Amt. Bygninger og inventarium.* Bergen: Griegs Bogtrykkeri.
- BERG, Arne. 1977. *Voss kyrkje: Vangskyrkja på Voss.* Oslo: Voss kommune.
- BIRKELI, Fridtjov. 1973. *Norske steinkors i tidlig middelalder. Et bidrag til belysningen av overgangen fra norrøn religion til kristendom.* Skrifter utgitt av Det Norske Videnskaps-Akademi i Oslo, II: Hist.–Filos. Klasse. Ny serie, 10. Oslo: Universitetsforlaget.
- BIRKENES, Lars Øyvind. 2004. *Gard, grav og kyrkje. En arkeologisk analyse i Hardanger-regionen.* Upublisert hovedfag arkeologi. Universitetet i Bergen.
- BJØRKVIK, Halvard. 1968. Bona regalia, patrimonium og kongeleg donasjonspolitik i mellomalderen. *Historiallinen Arkisto* 63: 43–55.
- BOLVIG, Axel. 1992. *Kirkekunstens storhedstid: Om kirker og kunst i Danmark i romansk tid.* København: Gyldendal.
- BONNIER, Ann Catherine. 1987. *Kyrkorna berättar: Upplands Kyrkor 1250–1350.* Uppsala: Upplands Fornminnesförening och Hembygdsförbund.
- BRANDT, Fredrik. 1892. *Tingsretten, fremstillet efter den norske Lovgivning.* Kristiania: N. W. Damm & Søn.
- BRENDALSMO, Jan. 2006. *Kirkebygg og kirkebyggere. Byggherrer i Trøndelag ca. 1000 – ca. 1600.* Perspektiv 17x24 30. Oslo: Unipub.
- . 2007. Deserted Churches and Migratory Legends. Towards an Understanding. *Arv: Nordic Yearbook of Folklore* 63: 71–98.
- . 2008. Kirkene i Romsdal i middelalderen. En diskusjon av funksjon og status. *Romsdalsmuseets Årbok*, 30–67.
- . 2019. Kirke og kirkestruktur i middelalderens Danmark: Disputatsopposisjon, Nils Engberg: Danmarks døde kirker. Middelalderens nedlagte kirker. *Kuml. Årbog for Jysk Arkæologisk Selskab*, 270–281.

- BRENDALSMO, Jan & Jón Viðar SIGURÐSSON. 2019. The Social Elites and Incomes from Churches. I Bjørn Poulsen, Helle Vogt & Jón Viðar Sigurðsson (red.), *Nordic Elites in Transformation, c. 1050–1250, vol. I: Material Resources*, 248–274. London: Routledge.
- BRINK, Stefan. 2000. Nordens husabyar – unga eller gamla? I Michael Olausson (red.), *En bok om husabyar*, 65–73. Uppsala: Riksantikvarieämbetet.
- BUCKHOLM, Mona Beate. 1998. *Nedlagte kirker og kirkesteder fra middelalderen i Hordaland og Sogn og Fjordane. Hvilke kirkesteder ble nedlagt, når og hvorfor?* Arkeologiske avhandlinger og rapporter fra Universitetet i Bergen 1. Bergen: Universitetet.
- BULL, Edv. 1920. *Leding*. Kristiania og København: Steenske Forlag.
- CHRISTIE, Håkon. 1963. *Kinsarvik kirke og dens restaurering*. Fortidsminner XLVI. Oslo: Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring.
- . 2009. *Urnes stavkirke. Den nåværende kirken på Urnes*. Kirkene på Urnes, 1. Oslo: Pax.
- DAAE, Ludvig. 1879. *Norges helgener*. Christiania: Alb. Cammermeyer.
- . 1901. Om Bergens Bispedømme i Middelalderen. *Historisk Tidsskrift*, 4. Rk., B. 1: 238–288.
- . 1904. Om Bergens Bispedømme i Middelalderen. *Historisk Tidsskrift*, 4. Rk., B. 2: 32–78.
- DJUPEDAL, Reidar. 1966. *Selja i tusen år*. Selje: Boktrykk Bergen.
- DUNLOP, Alexander Rory. 1998. Diverse arkeologiske oppdrag i og omkring Bergen 1996–97. *NIKU Oppdragsmelding nr. 056*. Oslo: NIKU.
- FERM, Olle & Sigurd RAHMQUIST. 1985. Stormannakyrkor i Uppland under äldre medeltid. I Robert Sandberg (red.), *Studier i äldre historia tillägnat Herman Schück*, 67–83. Stockholm: Historiska Institutionen ved Stockholms Universitet.
- FOSSEN, Anders Bjarne. 2013. *Kyrkjene på Herdla gjennom 900 år: Jubileumsbok for Herdla nye kyrkje 1863–2013*. Bergen: Bodoni.
- GABRIELSEN, Kristine Holme. 2007. *Vestlandets steinkors. Monumentalisme i brytningen mellom hedendom og kristendom*. UBAS Hovedfag/Master 2. Bergen: Universitetet.
- GADE, Kari Ellen. 2009. Björn krepphendi, Magnússdrápa. I Kari Ellen Gade (utg.), *Poetry from the Kings' Sagas 2: From c. 1035 to c. 1300*, 396–397. Skaldic Poetry of the Scandinavian Middle Ages 2. Turnhout: Brepols.
- GEE, Henry & William John HARDY. 1910. *Documents Illustrative of English Church History Compiled from Original Sources*. London: Macmillan.
- HAMRE, Lars. 1962. Iura regni. *KLNM VII*: 524–525.

- HANSEN, Gitte. 2008. Konger og byfolk i det eldste Bergen – byoppkomst i et aktørperspektiv. I Hans Andersson, Gitte Hansen & Ingvild Øye (red.), *De første 200 årene – nytt blikk på 27 skandinaviske middelalderbyer*, 15–39. UBAS Universitetet i Bergen Arkeologiske Skrifter. Nordisk, 5. Bergen: Norwegian Universities Press.
- HATLING, Stian og Asle Bruen OLSEN 2012. *Arkeologiske undersøkelser av et eldre jernalders ringformet tunanlegg ved Sausjord gnr. 284, bnr. 3*. Arkeologisk rapport, Universitetet i Bergen.
- HAUKENÆS, Th. S. 2002 [1887]. *Natur Folkeliv og Folketro paa Voss og Vossestranden*. Fjerde Del: Voss. Voss: Nytt opptrykk [Hardanger: Udgiverens Forlag].
- HELLE, Knut. 1997. Det første bispedømmet på Vestlandet. I Magnus Rindal (red.), *Selja – heilag stad i 1000 år*, 240–251. Oslo: Universitetsforlaget.
- . 2001. *Gulatinget og Gulatingslova*. Leikanger: Skald.
- HOFF, Anne Marta (red.). 2000. *Dale kyrkje 750 år*. Bergen/Luster: Nord 4 bokverksted.
- HOFF, Anne Marta & Hans Emil LIDÉN. 2000. *Norges kirker. Hordaland*, bind II. Oslo: Gyldendal.
- HOFF, Anne Marta, Sigbjørn HJELLE & Dagfred BERSTAD. 2016. *Kyrkjene i Selje: Selja – Selje – Leikanger – Ervik 996–2016*. Selje: Selja forlag.
- HOMMEDAL, Alf Tore. 1999. Kva fortel bygningsrestane av dei norske klostera om kontinental norm og norsk praksis innan ordensliva? I Else Mundal & Ingvild Øye (red.), *Norm og praksis i middelaldersamfunnet*, 149–183. Bergen: Senter for europeiske kulturstudier, Universitetet i Bergen.
- . 2018. A Holy Cave and Womb: The Sanctuary on the Island of Selja and the Birth of the First Norwegian Saints. I Knut Andreas Bergsvik & Marion Dowd (red.), *Caves and Ritual in Medieval Europe, AD 500–1500*, 63–84. Oxford & Philadelphia: Oxbow Books.
- . 2019. St Sunniva, the Seljumenn and St Alban. The Benedictines and the Sanctuary at Selja, Norway. I M. Krasnodebska-D'Aughton, E. Bhreathnach & K. Smith (red.), *Monastic Europe: Medieval Communities, Landscapes, and Settlements*, 44–72. Turnhout: Brepols.
- . 2021. Den Bergenske Filialafdeling og Nonneseter kloster. *Fortidsforeningens årbok 2021*: 7–40.
- HOMMEDAL, Alf Tore, Åslaug OMMUNDSEN & Alexander O'HARA (red.). 2021. *St. Sunniva – irsk dronning, norsk vernehelgen*. Bergen: Alvheim & Eide.
- HOPREKSTAD, Olav. 1957. *Bygdabok for Vik i Sogn*, bind III, Fyrste halvband. Bergen.

- HØGESTØL, Mari & Paula SANDVIK. 2020. Skjeletta frå Stavanger domkyrkje – ei lang og innfløkt soge. *Viking* 83: 157–178.
- INDREBØ, Gustav. 1935. *Fjordung: Granskingar i eldre norsk organisasjons-soge*. Bergens Museums Aarbok 1934:1. Bergen: Bergens Museum.
- INGVALDSEN, Lilli M. 1996. *Kirkene i søndre Sunnhordland i tidlig- og høymiddelalder. Hvor ble kirkene bygget, hvorfor ble de bygget her og av hvem?* Upublisert hovedfagsoppgave i arkeologi med vekt på Norden. Bergen.
- IVERSEN, Frode. 1999. *Var middelalderens lendmannsgårder kjerner i eldre godssamlinger? En analyse av romlig organisering av graver og eiendomsstruktur i Hordaland og Sogn og Fjordane*. Arkeologiske avhandlinger og rapporter fra Universitetet i Bergen 4. Bergen: Universitetet.
- . 2008. *Eiendom, makt og statsdannelse: Kongsgårder og gods i Hordaland i yngre jernalder og middelalder*. UBAS Nordisk 6. Bergen: Universitetet i Bergen.
- . 2011. The Beauty of Bona Regalia and the Growth of Supra-regional Powers in Scandinavia. I Svavar Sigmundsson (red.), *Viking Settlements and Viking Society: Papers from the Proceedings of the Sixteenth Viking Congress, Reykjavik and Reykholt 16-23 August 2009*, 225–244. Reykjavik: University of Iceland Press.
- . 2015. Hålogaland blir en rettskrets. *Heimen* 52: 101–120.
- . 2019. The Thing and the King: The Formation of the Norwegian Medieval Kingdom. I J. Escalona Monge, Orri Vesteinsson & Stuart Brookes (red.), *Polity and Neighbourhood in Early Medieval Europe, 147–172*. Turnhout: Brepols.
- IVERSEN, Frode & Jan BRENDALSMO. 2020. Den tidlige kirkeorganisasjonen i Eidsivatingslagen. *Collegium Mediaevale* 33: 113–162.
- . 2021. Den tidlige kirkeorganisasjonen i Stavanger stift. *Collegium Mediaevale* 34: 115–166.
- JOHNSEN, Arne Odd. 1955. *Bispetet og erkestolen i Nidaros fra den eldste tid til 1252*. Særtrykk av *Nidaros erkebispetol og bispesete 1153–1953*. Oslo: Fabritius & Sønner.
- . 1968. Biskop Bjarnhard og kirkeforholdene i Norge under Harald Hardråde og Olav Kyrre. I Per Jukvam (red.), *Björgvin bispestol: Frå Selja til Björgvin*, 11–26. Bergen: Universitetsforlaget.
- JOHNSEN, Oscar Albert. 1929. *Tønsbergs historie, bind I: Middelalderen*. Oslo: Gyldendal.
- KEYSER, Rudolf. 1856. *Den norske Kirkes Historie under Catholicismen*. Bind 1. Christiania: Tønsbergs Forlag.
- KOLSRUD, Oluf. 1913. *Den norske Kirkes Erkebiskoper og Biskoper*. DN XVIII B. Christiania: Det mallingske Bogtrykkeri.
- . 1958. *Noregs kyrkjesoga, I: Millomalderen*. Oslo: Aschehoug.

- KROGH, Knud. 2011. *Urnesstilens kirke. Forgængerer for den nuværende kirke på Urnes. Kirkene på Urnes, 2*. Oslo: Pax.
- KVITERUD, Arne. 2006. Hvor lå Olavsklosteret i Stavanger? *Ætt og heim*, 95–142.
- LANGE, Christian C. A. 1856. *De norske klostres historie*. Christiania: Chr. Tønsberg.
- LARSEN, Jacob T. 1980. *Fana bygdebok, 1: Fra de eldste tider til 1665*. Bergen: Fana bygdeboknemnd.
- LIDÉN, Hans–Emil. 1961. *Mariakirken. Romansk kirkebygningskunst i Bergen: En undersøkelse av kirkebyggningsvirksomheten i Bergen i 1100-årene med utgangspunkt i Mariakirken*. Det hanseatiske museums skrifter 18. Bergen: J. W. Eides Boktrykkeri.
- . 1968. Halsnøy kloster. *Sunnhordlands–arv* (trykt utg.), nr. 2.
- . 1970. Domkirken i Bergen og utviklingen av de norske domkirketyperne i 1000–1100 årene. I Per Jukvam (red.), *Björgvin bispestol: Byen og bispedømmet*, 11–40. Bergen/Oslo/Tromsø: Universitetsforlaget.
- . 1987. De sørvest-norske steinkirkene: Et forsøk på en kulturgeografisk analyse av steinkirkene på Sørvestlandet i middelalderen. I Bjørn Slettan (red.), *Kyrkja i lokalsamfunnet. Om kyrkjebygningar som historisk kjelde*, 7–40. Agder distriktshistorie. Skrifter 1987:1. Kristiansand.
- . 2009. Utstein klostres bygningshistorie nok en gang. *Collegium Medievale* 22: 270–273.
- LIDÉN, Hans-Emil & Ellen Marie MAGERØY. 1980. *Norges kirker. Bergen, bind I*. Oslo: Gyldendal.
- LILAND, Sigurd. 1951. Skipreidene i Hordaland. *Frå Fjon til Fusa: Årbok for Nord- og Midhordland*, 38–71.
- . 1966. Staden for det eldste Hordatinget. *Frå Fjon til Fusa. Årbok for Nord- og Midthordland sogelag*, 70–95.
- LITLESKARE, Johan. 1929–1941. *Alversund kyrkja → Soga um Manger kyrkja*. Bergen.
- LOFTSGARDEN, Kjetil. 2017. *Marknads plassar omkring Hardangervidda – ein arkeologisk og historisk analyse av innlandets økonomi og nettverk i vikingtid og mellomalder*. Upublisert ph.d.-avhandling, Universitetet i Bergen.
- LYNCH, Joseph H. 1992. *The Medieval Church. A brief History*. London & New York: Routledge.
- MAITLAND, F. 1897. *Domesday Book and Beyond: Three Essays in the Early History of England*. Cambridge Boston: University of California Libraries.
- MORCKEN, Roald. 1978. Veien mot nord. Vikingtidens distansetabell langs den norske kyst fra svenskegrensen til Hvitehavet. *Sjøfartshistorisk Årbok 1977*, 7–82.

- MUNCH, Peder Andreas. 1849. *Historisk-geographisk Beskrivelse over Kongeriget Norge (Noregsveldi) i Middelalderen*. Christiania: Wilhelm Grams forlag.
- . 1852. Undersøgelser om de ældste kirkelige Forhold i Norge. *Norsk Tidsskrift for Videnskab og Litteratur* 5: 1–45.
- . 1874. *Samlede avhandlinger II: 1849–1851*, utg. Gustav Storm. Christiania: Alb. Cammermeyer.
- NYBORG, Ebbe. 1979. Enkeltmænd og fællesskaber i organiseringen af det romanske sognekirkebyggeri. I Robert Egevang (red.), *Strejfflys over Danmarks bygningskultur: Festskrift til Harald Langberg*, 37–64. København: Nationalmuseet.
- NYBØ, Marit. 2000. *Albanuskirken på Selja. Klosterkirke eller bispekirke?* Avhandling til dr.art-graden. Universitetet i Bergen, Det historisk–filosofiske fakultet.
- OHNSTAD, Anders. 1962. *Aurland bygdebok*, Band I. Aurland: Sogelaget.
- OLAFSEN, O. 1903. *Stavekirken i Granvin; Prester og kirkelige Forholde i Hardanger i Middelalderen*. Skrifter 9. Bergen: Bergens Historiske Forening.
- OLSEN, Magnus. 1978 [1926]. *Ættegård og helligdom. Norske stedsnavn sosialt og religionshistorisk belyst*. 2. utg. Bergen/Oslo/Tromsø: Universitetsforlaget.
- ONES, Olav. 2000. *Bygdebok for Lindås*, Band 2: *Lygra og Hundvin sokner, Gards- og personhistorie*. Bergen: Lygra og Hundvin bygdeboknemnd.
- OPSAHL, Erik 2022. Striden om den norske tronen 1448–1450. Politikk – kongehyllinger, opprør, heltene og antiheltene i statsdanningsprosessen i Norge i middelalderen. I Jørn Øyrehagen Sunde & Brage Tunestvedt Hatløy (red.), *Eidsivatinget – den norske tingtradisjonen gjennom 1000 år*, 149–173. Oslo: Cappelen Damm Akademisk.
- PAASCHE, Fredrik. 1921. Fra den Norrøne Kristendoms ældste Historie. *Norvegia Sacra. Aarbok til Kunnskap om Den norske Kirke i Fortid og Samtid* 1: 10–20.
- RINDAL, Magnus (red.). 1997. *Selja – heilag stad i 1000 år*. Oslo: Universitetsforlaget.
- ROBBERSTAD, Knut. 1966. Gulatinget. *Frå Fjon til Fusa. Årbok for Nord- og Midthordland sogelag*, 23–43.
- . 1981. Merknader. I Knut Robberstad (overs.), *Gulatinglovi*, 304–403. 4. utg. Norrøne bokverk 33. Oslo: Det norske Samlaget.
- ROSÉN, Jerker. 1949. *Kronoavsöndringar under äldre medeltid*. Skrifter 46. Lund: Kungl. Humanistiska Vetenskapssamfundet i Lund.
- RYGH, Oluf. 1910. *Norske Gaardnavne. Søndre Bergenhus Amt*. Kristiania: W. C. Fabricius & Sønner.
- SANDVIK, Gudmund. 1965. *Prestegard og prestelønn. Studier kring problemet eidedomsretten til dei norske prestegardane*. Sarpsborg: Universitetsforlaget.

- SCHANKE EIKUM, Rolf (red.). 1999. *Eid kyrkje gjennom 800 år*. Nordfjordeid: Eige forlag.
- SCHÜCK, Henrik. 1914. Uppsala öd. I *Uppsala universitetes Årsskrift*. Program 2: 3–36.
- SIGURÐSSON, Jón Viðar, 2021. Kristningen av landet, kristenretter og Kulisteinen. I Morten Stige & Ole Risbøl (red.), *Kulisteinen – grensemerke i tid og rom*. Nordmøre museum Årbok 2021: 173–185.
- SKRE, Dagfinn. 1998. *Herredømmet: Bosetning og besittelse på Romerike 200–1350 e. Kr.* Acta Humaniora 32. Oslo: Det historisk-filosofiske fakultet, Universitetet i Oslo.
- SOLLI, Brit. 1999. Veøyas arkeologi. I Jarle Sanden (red.), *Veøyboka*, 8–100. Molde: Romsdalsmuseet.
- STEINNES, Asgaut. 1929. Kor gamal er den norske leidangsskipnaden? *Syn og segn* 35: 49–65.
- STEINSØY, Alf. 1982. *Solund. Gards- og attesoge*. Band I. Bergen: Solund Sogenemnd.
- STORLI, Inger. 2010. Court Sites of Arctic Norway: Remains of Thing Sites and Representations of Political Consolidation Processes in the Northern Germanic World during the First Millennium AD? *Norwegian Archaeological Review* 43: 128–144.
- STORM, Gustav. 1884. Om Lendermandsklassens Talrighed i 12. og 13. Aarhundrede. *Historisk Tidsskrift* 2. Rk., B. 4: 129–188.
- STUTZ, Ulrich. 1964 [1895]. *Die Eigenkirche als Element des mittelalterlich-germanischen Kirchenrechts*. Berlin: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- STYLEGAR, Frans-Arne & Per G. Norseng. 2003. Mot historisk tid. I Ellen Anne Pedersen, Frans-Arne Stylegar & Per G. Norseng, *Østfolds historie*, Bind 1, 278–512. Østfold fylkeskommune.
- SVEAAS ANDERSEN, Per. 1977. *Samlingen av Norge og kristningen av landet 800–1130*. Bergen/Oslo/Tromsø: Universitetsforlaget.
- TARANGER, Absalon. 1890. *Den Angelsaksiske Kirkes Indflydelse paa den Norske*. Kristiania: Den Norske Historiske Forening.
- . 1934. Om kongevalg i Norge i sagatiden. *Historisk Tidsskrift* 30: 110–166, 273–311.
- TELLENBACH, Gerd. 1993. *The Church in Western Europe from the Tenth to the early Twelfth Century*. Cambridge: Cambridge University Press.
- TRYTI, Anna Elisa. 1987. *Kirkeorganisasjonen i Bergen bispedømme i første halvdel av 1300-tallet*. Upublisert hovedoppgave i historie. Universitetet i Bergen.

- . 2006. Fra åsatro til reformasjon. I Knut Helle, Ottar Grepstad, Arnvid Lillehammer og Anna Elisa Tryti (red.), *Vestlandets historie*, bind 3: *Kultur*, 54–103. Bergen: Vigmostad & Bjørke.
- TRÆDAL, Vidar. 2008. *Kirkesteder og kirkebygninger i Troms og Finnmark før 1800*. Avhandling for ph.d-graden. Universitetet i Tromsø, Det humanistiske fakultet, Institutt for kultur og litteratur.
- VEDERHUS, Sigurd. 1978. *Kinna kyrkja*. Florø: E. Natvik Prenteverk.
- WIENBERG, Jes. 1993. *Den gotiske labyrint. Middelalderen og kirkerne i Danmark*. Lund studies in medieval archaeology 11. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Wood, Michael 1983. The Making of King Aethelstan`s Empire: An English Charlemagne? I Patrick Wormald (red.), *Ideal and Reality in Frankish and Anglo-Saxon Society*, 250–272. Oxford: Blackwell.

Frode Iversen †, Professor ved Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo.

Jan Brendalsmo, tidligere seniorforsker NIKU. Email: jan.brendalsmo@gmail.com.